

**"...ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ ΝΟΜΟΝ ΑΙΦΝΗΣ ΠΡΟΚΥΠΤΟΝΤΑ ΕΙΣ ΦΩΣ
ΕΞ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ
ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙΣ"**

ΜΝΗΜΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ (1912-1998)

Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης
Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής ΔΠΘ

1. Δέν προτίθεται νά ἀναφερθῶ, μία ἀκόμη φορά, στό περιώνυμο γιά τή νεώτερη ἑλληνική νομική ἱστορία, ἀλλά καί πολυσυζητημένο, πρόβλημα: ποιό δίκαιο εἰσῆχθη μέ τό περίφημο διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας "περί πολιτικοῦ νόμου" τῆς 23 Φεβρουαρίου / 7 Μαρτίου 1835. Καί γιατί μιλῶ σέ διακεκριμένους ὁμοτέχνους, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους ἔχουν κατ' ἐξοχήν ἀσχοληθῇ μέ αὐτή τήν προβληματική, καί γιατί τό θέμα αὐτό ἔχει ἀπασχολήσει καί πάλι τά τελευταῖα χρόνια εὐρέως τήν ἱστορική ἔρευνα¹, καί μέ εἰδικά δημοσιεύματα συναδέλφων, καί σε ἐπιστημονικά

1. Ἀπό τήν εὐρεῖα βιβλιογραφία γιά τή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπό τόν 19^ο αἰ., βλ. κυρίως τίς συνολικές παρουσιάσεις τοῦ Σπ. Τρωιάνου, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*², Ἀθήνα-Κομοτηνή 1999, 317-348· «Von der Hexabiblos zu den Basiliken», *Subseciva Groningana* 3(1989) [=Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen 1988], 127-141 = «Ἀπό τήν Ἑξάβιβλο στά Βασιλικά», *Ἑλληνική Δικαιοσύνη*, 31 (1990), 697-706 [Νεώτερη ἐπεξεργασμένη δημοσίευση εἰς: Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Α. Γαζῆ, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1994, 781-800]· "A la recherche d'un Code Civil: La révolution grecque (1821) et le droit romain", *Antiquità e Rivoluzioni da Roma a Costantinopoli a Mosca* [XIII Seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla Terza Roma" 1993] – καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές του ἐπιολογές. Γιά τήν πρώτη περίοδο κυρίως (μνημονεύονται ἐδῶ μόνον νεώτερα δημοσιεύματα): Ν. Παπαντωνίου, «Τό ἰδιωτικό δικαίον τῶν Ἑλλήνων κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Ἀρμενόπουλος*, 30 (1976), 249-260. Ch. Argyriadis, «"... bitten wir, uns mit den entsprechenden Gesetzen zu versehen". Armenopulos und der Zeitgeist des 19. Jahrhunderts», *Rechtshistorisches Journal*, 3 (1984), 243-251· "Über den Bildungsprozeß eines peripheren Staates: Griechenland 1821-1827", αὐτ., 6 (1987), 158-172· «Περιφερειακές ἔννομες τάξεις καί ἱστορία τῆς κωδικοποίησης στήν Ἑλλάδα τοῦ 19^{ου} αἰώ-
να», *Νομικόν Βῆμα*, 34 (1986), 1373-1379· *Staatsbilder und Rechtspraktiken: Das juristisch-politische Profil der Entstehung des neugriechischen Staates (1821-1827)* [= Studien zur Geschichte Südosteuropas 12], Φραγκφούρτη κλπ. 1994· "Die Tradierung byzantinischer Rechtstexte während der Turkokratia in Griechenland", εἰς: R. Lauer-P. Schreiner (Hrsg.), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Γοττίγγη κλπ. 1996, 374-386· "Byzantine Law as Practice and as History in the Nineteenth Century", εἰς: D. Ricks-P. Magdalino (eds.), *Byzantium and the Modern Greek Identity* [= King's College London, Centre for Hellenic Studies.

συνέδρια, καί ἐπ' εὐκαιρίᾳ προσφάτων ἐπετείων, ὅπως τά 50 χρόνια τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα (1946) καί τά 100 χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ (1815-1896). Τό πρόβλημα δέν ἔμεινε ἐντελῶς ἔξω ἀπό τή θεματολογία τῆς περυσινῆς μας πρώτης συνάντησης, πού εἶχε θυμίζω, τόν γενικό τίτλο “Ἀπό τήν επιγραφή τῆς Γόρτυνας στόν Αστικό Κώδικα: διαδρομές τοῦ δικαίου στήν Ἑλλάδα”².

Θυμίζω λοιπόν ἀπλῶς, ἐντελῶς σχηματικά, ὅτι, μέσα ἀπό τό πλῆθος τῶν ἐκδοχῶν πού εἶχαν προταθῇ γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ διατάγματος, μέ τίς διάφορες παραλλαγές, ἀποχρώσεις καί ἐπί μέρους διαφοροποιήσεις τους, διακρίνονται τρεῖς κύριοι κλάδοι:

(α) Κατά τήν πρώτη ἐρμηνεία, σύμφωνη μέ τό γράμμα καί – σήμερα μπορούμε πιά νά εἶμαστε βέβαιοι– μέ τό πνεῦμα τοῦ διατάγματος, ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, ὡς πρὸς τίς περιεχόμενες σ' αὐτήν διατάξεις ἀστικοῦ δικαίου (πολιτικοί νόμοι) μέ νομοθετική προέλευση (νόμοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων), εἶναι ὁ πολιτικός κώδιξ τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ σύγχρονοι τοῦ διατάγματος –ή θεωρία, ἡ πρακτική καί ἡ κοινή συνείδηση τῆς ἐποχῆς– δέν εἶχαν καμμία ἀμφιβολία γι' αὐτό. ἤδη, ἄλλωστε, ἦταν ἡ ἀντίληψη πού εἶχε ἐπικρατήσει ὑπό τό κράτος τῆς πολύ ἐπιφυλακτικώτερης διατυπώσεως τῶν καποδιστριακῶν ψηφισμάτων³: “Ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου κατά τό ψήφι-

Publications, 4], Aldershot-Brookfield κλπ. 1998, 35-47. Ν. Πανταζόπουλος, “Georg Ludwig von Maurer. Ἡ πρὸς εὐρωπαϊκὰ πρότυπα ὁλοκληρωτική στροφή τῆς νεοελληνικῆς νομοθεσίας”, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ.*, 13/2 (1966-1969), 1346-1506 = αὐτόθι, 19/4 (1986) [*Ἀντιχάρισμα στόν Νικόλαο Πανταζόπουλο, Δ'*], 281-433. Γ. Δημακόπουλος, «Ἡ νομοθετικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ 1835. Σύστασις, ἀποστολή, ἔργον», *Μνημοσύνη*, 12 (1991-1993), 125-144. Μ. Σταθόπουλος, «Τά ἔθιμα, ὁ Maurer καί ἡ νομοθετικὴ πολιτικὴ στόν τομέα τοῦ ἀστικοῦ δικαίου τόν 19ο αἰῶνα» *Ἀρμενόπουλος*, 46 (1992), 465-476 καί *Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Ἀ. Γαζῆ* [ἐνθ' ἄνωτ.], 671-695.

2. Ἡ συμβολὴ τοῦ γράφοντος, ἀναφερομένη στήν «ρωμαϊκὴ» ἰδεολογία στά βυζαντινά καί μεταβυζαντινά νομικά κείμενα εἶχε τόν παιγνιωδῶς «ἀναιρετικό» ὑπότιτλο: «Ἀπό τόν Δωδεκάδελτο στόν Ἀστικό Κώδικα». Δέν δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, γιατί εἶχε προβλεφθῇ – πρὶν ἀπὸ τήν ἀναγγελίαν τῆς ἐκδόσεως τῶν *Digesta* – ἡ, ὑπὸ ἐπεξεργασμένη μορφή, δημοσίευσή της σέ ἄλλο χῶρο.

3. Ψήφισμα ΙΘ'/15.12.1828 «περὶ διοργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων» (ἄρθρ. 38: «τά δικαστήρια ἀκολουθοῦν εἰς μέν τά πολιτικά τούς νόμους τῶν αὐτοκρατόρων περιεχομένους εἰς τήν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου...»)- ψήφισμα 152 τῆς 15/27.8.1830 «περὶ δικαστηριακοῦ ὁργανισμοῦ» (Παρ., ἄρθρ. 148: «τά δικαστήρια διὰ μέν τό πολιτικόν ἀκολουθοῦν τούς νό-

σμα περί διοργανισμού τῶν δικαστηρίων, ἐπικυρωθέν καί ἀπό τό Β΄ ψήφισμα τῆς Δ΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, εἶναι ὁ πολιτικός τῆς Ἑλλάδος κώδικς», γράφει τό 1833 ὁ μεταφραστής της Κ. Κλονάρης⁴. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιγραφή τοῦ διατάγματος “περί πολιτικοῦ νόμου”, κυρίως ἂν συνδυασθῇ μέ τήν ἴσης νομικῆς ἰσχύος ἐπιγραφή τοῦ γερμανικοῦ κειμένου του: “Das Gesetzbuch des Armenopulos Betr.”, ὁδηγεῖ στό ἴδιο συμπέρασμα- ἀκόμη καί ἂν δεχθοῦμε ὅτι *rubrica legis non est lex*. Ἀπό τήν ἐπομένη τῆς δημοσιεύσεως τοῦ διατάγματος, ἡ τυχόν τροποποίηση διατάξεων τῆς Ἐξαβίβλου γίνεται μέ τυπικό νόμο, ὁ ὁποῖος ρητά παραπέμπει σ’ αὐτές, ὡς καταργούμενες διατάξεις τοῦ “ἰσχύοντος πολιτικοῦ νόμου”. ἔτσι στόν νόμο περί ἐνηλικιότητος τῆς 15.10.1836: “ἡ κατά τόν ἤδη ἰσχύοντα παρ’ ἡμῖν πολιτικόν νόμον... ταπτομένη ἐνηλικιότης (Ἐξαβίβλ. Ἀρμενοπούλου βιβλ. α΄, τίτλ. ιβ΄, ἄρθρ. 1) προσδιορίζεται...”. Ἡ ἀναφορά τοῦ γραμματέα τῆς Δικαιοσύνης Γεωργίου Πραϊῖδη γιά τήν ἀνάγκη ἐκτύπωσης τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς Ἐξαβίβλου γιά δικαστική χρήση (“ἔκδοση τῶν Ἀθηνῶν” τοῦ 1835) ὀνομάζει τήν Ἐξαβίβλο: “ce livre qui est devenu notre loi civile”⁵. Αὐτή θά εἶναι γενικά καί ἡ ἀντίληψη τῆς ἀλλοδαπῆς βιβλιογρα-

μους τῶν αὐτοκρατόρων, ἕωσοῦ δ’ ἐκδοθῇ ἡ παρασκευαζομένη συλλογή αὐτῶν θέλουν συμβουλευέσθαι τοὺς περιεχομένους εἰς τήν πρόχειρον Ἐξαβίβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου») [Δ.Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* (= Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 26), Ἀθήνα 1966, 308 ἀρ. 788 καί 320 ἀρ. 811]. Σχετικά μέ τήν ὑποτιθέμενη διαφοροποίηση μεταξύ τῶν δύο κειμένων, ὡς πρός τήν νομική φύση τῆς χρήσεως τῆς Ἐξαβίβλου ἐπὶ Καποδίστρια, ἤδη ὁ G.L. von Maurer, *Das griechische Volk*, III, Ἀιδελβέργη 1835, 114 – ὁ ὁποῖος, ἄλλωστε, ὠργάνωσε καί διοίκησε τή δικαιοσύνη τῆς Ἑλλάδος ὡς μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας ὑπὸ τό κράτος ἰσχύος τοῦ ψηφίσματος τοῦ 1830 – ὑποστήριζε ὅτι ἡ διαφοροποίηση εἶναι κενή περιεχομένου καί δέν θίγει τήν νομική ἰσχύ τῆς Ἐξαβίβλου, ὡς τυπικοῦ νόμου [ἐλλ. μετάφρ. (Χρ. Πράτσια) – Εὐστ. Καραστάθη, *Ὁ Ἑλληνικός Λαός*, Α΄, Ἀθήνα 1943, 425 σημ. 60: «Γίνεται ἐδῶ διάκρισις μεταξύ ἀκολουθεῖν καί συμβουλευέσθαι, δηλαδή ὡσάν ὁ Ἀρμενόπουλος νά μὴ ἐπρόκειτο νά ἰσχύη πλέον ὡς νόμος. Προφανῶς ὁμως δέν ἡννόει τοῦτο ὁ νομοθέτης. Ὁ κενός οὗτος τρόπος ἐκφράσεως εἶναι τοῦναντίον μία νέα πάλιν ἀπόδειξις τοῦ ἀμελοῦς τρόπου τῆς συντάξεως τῶν νόμων καί διαταγμάτων τῆς ἐποχῆς ταύτης» = μετάφρ. Ὀλγας Ρομπάκη, *Ὁ Ἑλληνικός Λαός*, Ἀθήνα 1976, 360 σημ. 6]. Τόν ἀκολουθεῖ στενά ὁ Αἰμίλιος Χέρτσογ (Herzog), *Πραγματεῖα περὶ τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἐξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου*, Μόναχο 1837, 80 σημ. 39: «ἀπορεῖ τις ὁμως πῶς διαφέρει κατά τόν Καποδίστρια τό *suivre* καί τό *consulter*». Οἱ ὅροι φυσικά δέν εἶναι ταυτόσημοι, ἀλλά εἶναι πράγματι ἐξαιρετικά ἀμφίβολο ἂν τοῦτο εἶχε ὁποιαδήποτε πραγματική σημασία: πρβλ. Κ.Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξαβίβλος*, Ἀθήνα 1971, ρβ΄-ργ΄ καί σημ. 72.

4. Προλεγόμενα τοῦ μεταφραστοῦ, β΄.

5. Ἱ. Βισβίζης, «Ἡ Ἐξαβίβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καί ἡ τῶν Ἀθηνῶν ἔκδοσις της τοῦ 1835», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἐξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ*

φίας της εποχής⁶. Ἡ πρώτη νομολογία ἀκολούθησε αὐτή τή θέση· μνημονεύεται συνήθως ἡ ἀπόφαση 250/1837 τοῦ Ἐφετείου Πελοποννήσου, ἡ ὁποία ὁμιλεῖ περί “τῶν πολιτικῶν νόμων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τῶν περιεχομένων εἰς τήν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, τῶν μόνων ἰσχυόντων...”⁷.

Ἰσχύουν ἐπομένως οἱ βυζαντινές διατάξεις πού πληροῦν σωρευτικά τρεῖς ὅρους: ἔχουν ἀντικείμενο πού ἀνάγεται στήν ὕλη τοῦ οὐσιαστικοῦ ἀστικοῦ δικαίου (Οἱ πολιτικοί νόμοι), ἔχουν χαρακτήρα τυπικοῦ νόμου αὐτοκρατορικῆς προέλευσης, κατὰ το βυζαντινό δίκαιο (νόμοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων), καί εἶναι ἐντεταγμένοι στή συλλογή τοῦ Ἀρμενοπούλου (οἱ περιλαμβανόμενοι εἰς τήν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου).

Παράλληλα ὅμως ἀναπτύσσονται δύο ἄλλα ἐρμηνευτικά ρεύματα, ἐντελῶς διαφορετικῆς μεταξύ τους –στήν πραγματικότητα ἀντίθετης– ἀφετηρίας, ἀλλά τά ὁποῖα, ὅπως συχνά συμβαίνει, συγκλίνουν κατ’ ἀποτέλεσμα: θά ἀμφισβητήσουν τήν “μονοκρατορία” τῆς Ἑξάβιβλου· ἡ ὁποία τελικά θά καταλυθῇ στήν πράξη, παρά τό γράμμα τοῦ νόμου, ὑπό τίς συνθήκες πού εἶναι ἀρκετά γνωστές.

[= Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ., 6], (163-172) 169. Πιτσάκης, ρε’-ρς’ σημ. 77.

6. Βλ. ἤδη γιά τήν πρό τοῦ Ὁθωνος περίοδο: Maurer, *Das griechische Volk*, III, 114 [ἀνωτέρω σημ. 28]· βλ. καί passim, αὐτόθι, γιά τή διατήρηση τῆς ἰσχύος τῆς Ἑξάβιβλου ὡς ἀστικοῦ νόμου τῆς Ἑλλάδος καί ἐπὶ τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Ὁθωνος, καί πρό τοῦ διατάγματος τοῦ 1835 [: μετάφρ. Χρ. Πράτσιας (-Εὐστ. Καραστάθης), Β’, 288, 343-344 = Ὁλγα Ρομπάκη, 617, 662-663]. Μετά τό διάταγμα τοῦ 1835: C.E. Zachariae, *Historiae iuris graeco-romani delineatio*, Ἀιδελβέργη 1839, 101 § 59. 3.a: «Iuris antiqui fontes, quos Graeci sequuntur sunt... quod ad ius civile attinet, Harmenopuli Hexabiblus»)· πρβλ. αὐτόθι, 100 § 58.4 γιά τή δικαστηριακή χρήση τῆς Ἑξάβιβλου κατὰ τήν καποδιστριακή περίοδο. J.-A.-B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, III, Παρίσι 1846, 371-372 («Le Promptuarium a, dans ce moment, en Grèce force de loi»· πρβλ. καί τά ἀναγραφόμενα στή συνέχεια: ὁ Mortreuil ἔχει ἐδῶ, ἀκόμη καί ὅταν παραπέμπει, «ἀπό δεύτερο χέρι», στόν Maurer, ὡς μόνη πηγή τόν Zachariä, τόν ὁποῖο ὅμως δέν ἀποδίδει μέ ἀκρίβεια). C.W.E. Heimbach, “Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit”: Ersch-Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, I. 87, Λειψία 1869, 94 (πρβλ. αὐτόθι, 83 γιά τήν καποδιστριακή περίοδο· πηγή: ὁ Maurer καί ὁ Zachariä). Ἡ ἔκδοση G.E. Heimbach τῆς Ἑξάβιβλου (Λειψία 1851) γίνεται, κατὰ προτροπή τοῦ πρωτοπόρου τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου στήν Ἑλλάδα Λεωνίδα Σγούτα, μέ ἀφορμή ἀκριβῶς τήν εἰσαγωγή τῆς Ἑξάβιβλου ὡς ἀστικοῦ νόμου τῆς Ἑλλάδος: “Quum Harmenopuli Prochiron, quod per terram Graeciam legis vicem hodieque habet...” (βλ. κατωτέρω σημ. 44)· πρβλ. καί C.W.E. Heimbach, ἐνθ’ ἄνωτ., 94 σημ. 58.

7. Τελευταῖα: Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 331. Τό παράδειγμα εἶναι «χαρακτηριστικό, ὅχι ὅμως τό μοναδικό»: βλ. τήν βιβλιογραφία, αὐτόθι, σημ. 7.

(β) Τό πρῶτο ρεῦμα ἐκκινεῖ ἀπό τήν, ἐκ πρώτης ὄψεως, νομικά καί λογικά ἀποφυγή ἀντίληψη ὅτι γιά τήν ἐρμηνεία τῶν διατάξεων, τήν ἄρση τῶν ἀσαφειῶν ἢ ἀντιφάσεων καί τήν διόρθωση τῶν σφαλμάτων ἢ τῶν ἀτελειῶν στή διατύπωση τῆς Ἑξαβίβλου, ὅχι μόνον ἐπιτρέπεται, ἀλλά καί ἐπιβάλλεται, ἡ σύμφωνα μέ τούς νομικούς ἐρμηνευτικούς κανόνες προσφυγή στό ὅλο νομικό σύστημα, ἐντός τοῦ ὁποίου παρήχθη τό περιλαμβανόμενο στήν Ἑξάβιβλο δίκαιο: ἐν πρώτοις βέβαια στίς γνωστές ἄμεσες ἢ ἔμμεσες πηγές της, τίς πρωτότυπες νομοθετικές πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, κατ' ἐξοχήν βέβαια στά Βασιλικά· ἀλλά καί στίς πηγές τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀφοῦ ἡ Ἑξάβιβλος καί οἱ πηγές της παρήχθησαν ἀσφαλῶς μέσα σέ “κλίμα” ρωμαϊκοῦ δικαίου· κυρίως βέβαια στό Ιουστινιάνειο δίκαιο: ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ὁποιοσδήποτε τυχόν διαφορετικές ἐπιστημονικές διακρίσεις, στή συνείδηση τῶν συντακτῶν τῶν νομοθετικῶν κειμένων τοῦ νέου κράτους, ἀλλά καί στήν κοινή συνείδηση, τό *Corpus Iuris Civilis* δέν ἦταν κατά κανένα τρόπο ξένο πρὸς τό βυζαντινὸ δίκαιο⁸. Περαιτέρω, τό ρεῦμα αὐτό, προβάλλοντας ὁλοένα ἐντονώτερα τήν ἀνεπάρκεια τῆς Ἑξαβίβλου νά ρυθμίσει μόνη τίς σχέσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου σέ ἓνα σύγχρονο κράτος (ἀνεπάρκεια τήν ὁποία ἀνεδείκνυε ἰδιαίτερα ἡ διάψευση τῶν προσδοκιῶν γιά προσεχῆ εἰσαγωγή νέου ἀστικοῦ κώδικα, σύμφωνα μέ τούς ὁραματισμούς τοῦ διατάγματος: “τοῦ ὁποίου τήν σύνταξιν διετάξαμεν ἤδη”), θά τείνει νά δεχθῇ ὅτι ἡ “ἐρμηνευτική” αὐτή προσφυγή εἶναι δυνατή, ἢ ἐπιβεβλημένη, καί γιά τήν ἐξ ἀρχῆς κάλυψη τῶν κενῶν τῆς Ἑξαβίβλου. Ἦδη τό 1835 ὁ Γ. Πραϊδης εἶχε δεθῇ, ἢ μᾶλλον ὑποδείξει, τήν δυνατότητα ἐρμηνευτικῆς προσφυγῆς στίς διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, στίς περιπτώσεις “où des endroits douteux ne peuvent être expliqués qu'à l'aide des dispositions analogues du droit romain”⁹. τό 1837 ὁ Χέρτσος στήν *Πραγματεία* του θά δεχθῇ καί τήν συμπληρωματικὴ ἐφαρμογὴ διατάξεων ἐκτός Ἑξαβίβλου, ἀλλά τοῦ βυζαντινοῦ πάντως δικαίου, ὑπὸ τό πνεῦμα τοῦ διατάγματος: “Αἱ δέ ἄλλαι τοῦ δικαίου πηγαί, κατ' ἐξοχήν τὰ Βασιλικά καί αἱ νεαραὶ τῶν μεταγενεστέρων βασιλέων διατάξεις, δέν φαίνεται νά ἦναι πραγματικῶς εἰς χρῆσιν· μ' ὅλον ὅτι εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι δύναται τις νά προστρέχῃ εἰς αὐτάς ὅταν δέν εὐρίσκονται εἰς τό Πρόχειρον τοῦ Ἀρμενοπούλου ἀρμόδιοι περὶ ὑποθέσεως τινος θεσμοί”¹⁰.

8. Ἀκόμη καί τό 1828 ἡ Ἑξάβιβλος θά περιγραφῇ ἀπό λόγια γραφίδα ὡς “la collection des lois de Justinien rédigée par Constantin Harménopoulos”: Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l' Empire d'Orient*, Γενεύη 1828, 72.

9. Βισβίτζης [ἀνωτέρω σημ. 5], 169· Πιτσάκης, ρς'-ρζ' καί σημ. 79.

10. Χέρτσος [ἀνωτέρω σημ. 3], 81· Πιτσάκης, ρζ' σημ. 79.

Ἄρα, τό σύνολο τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ κατ' ἀρχήν, καί τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐν συνεχείᾳ δικαίου, εἶναι χρησιμοποίησιμο γιά τήν ἐρμηνεία ἢ τήν συμπλήρωση τοῦ ἰσχύοντος δικαίου- καί ἐπομένως ἀποτελεῖ, τελικά, πηγή του.

(γ) Τό ἄλλο ρεῦμα ἐκκινεῖ ἀπό μία “ρωμαντική” θέση: ἡ εἰσαγωγή τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στήν Ἑλλάδα ἀπέβλεπε στή σύνδεση τῆς νεώτερης Ἑλλάδος μέ τή στιγμή τῆς Ἀλωσης, τή στιγμή πού διακόπτεται βίαια ὁ κυρίαρχος βίος τοῦ γένους· τόν βίο αὐτόν συνεχίζει τώρα τό ἐλληνικό ἔθνος, τοῦ ὁποῖου διακηρύσσεται ἡ “παλιγγενεσία”: τό ἐλληνικό κράτος εἶναι, ὄχι βέβαια ἡ τυπική συνέχεια, ἀλλά πάντως ὁ διάδοχος, σέ πνευματικό, ἐθνικό καί συναισθηματικό ἐπίπεδο, τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας- καί αὐτό ἐπιδιώκεται νά ἰσχύσει καί στό χωρο τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου. Ἐπομένως τό δίκαιο πού ἔχει εἰσαχθῆ εἶναι τό δίκαιο πού ἴσχυε “κατά τόν χρόνον καθ' ὃν κατεκτήθη ἡ πρωτεύουσα”- δίκαιο ὅμως καί πρακτικά ἀνεξιχνίαστο, καί μάλιστα μέ τά μέσα πού διέθετε τότε ἡ ἐλληνική ἐπιστήμη, καί ὄχι μόνον αὕτη. Ἀλλωστε ἡ σύνδεση τῆς νεώτερης Ἑλλάδος μέ τή βυζαντινή παράδοση ὑπῆρξε, ὡς κρατοῦσα ἰδεολογία, ἐξαιρετικά βραχύβια. Ἦδη ἀπό τά πρῶτα βήματα τοῦ νέου κράτους, αὐτό τό συνεχῶς παρόν στά νομικά κείμενα τῆς Ἐπαναστάσεως Βυζάντιο ἔχει περιπέσει σέ πλήρη ἀνυποληψία, καθῶς συνοδεύεται ἀπό τή γενική περιφρόνηση τῆς διαφωτισμένης Δύσης καί τῆς νέας πνευματικῆς ἡγεσίας τῆς χώρας. Τό νέο ἔθνος θα εἶχε νά ἐπιτελέσει τό διπλό καθῆκον, νά συμβαδίσει μέ τά “πεφωτισμένα” ἔθνη τῆς Δύσης καί νά ἐπανεύρει τίς ἀληθινές του ρίζες στή θαυμαζόμενη ἀπό ὅλο τόν πολιτισμένο κόσμο κλασική του ἀρχαιότητα, προσπαθῶντας νά ξεχάσει τούς σκοτεινοὺς αἰῶνες τοῦ μεσαιωνικοῦ δεσποτισμοῦ καί τῆς θεοκρατίας καί νά ἀπαλλαγῇ ἀπό τά θλιβερά κατάλοιπά τους.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τήν ἰδεολογική τύχη της, ἡ ἀντίληψη αὕτη σήμαινε, σέ νομικό ἐρμηνευτικό ἐπίπεδο, ὅτι το σύνολο τῶν διατάξεων (ἀστικοῦ περιεχομένου) τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πού μᾶς εἶναι γνωστές, ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχει καταργητική τους διάταξη (καί γνωρίζουμε πλέον σήμερα ὅτι, μέ τό πνεῦμα ὑπό τό ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται ὁ “νόμος” ἀπό τή βυζαντινή νομική σκέψη καί τή δικαστηριακή πρακτική¹¹, οἱ καταργητικές διατάξεις νόμων εἶναι οὐσιαστικές περιττές ἢ ἀχρηστες, καί πάντως σπάνιες ἕως ἀνύπαρκτες)¹², θεωρεῖται ὅτι εἰσήχθη στήν Ἑλλάδα

11. Βλ. κυρίως: D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Φραγκφούρτη 1973 (ἐλληνική μετάφραση Ἰ. Κονιδάρη, *Ἡ εὔρεση τοῦ δικαίου στό ἀνώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Ἀθήνα 1982).

12. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 51-54.

καί ισχύει, ανεξάρτητα από την παρουσία ή μή των διατάξεων στην Έξάβιβλο. Θά ήταν τό ίδιο εκείνο δίκαιο που, στά συνταγματικά ή τά νομοθετικά κείμενα της Έπανάστασης, περιγράφεται με την περίφημη φράση “οί νόμοι των άειμνήστων ήμων αὐτοκρατόρων”, σέ όλες τίς δυνατές παραλλαγές καί μέ όλους τούς πιθανούς ή άπίθανους συνδυασμούς των λέξεων αὐτών ή των συνωνύμων τους¹³. Ἡ Έξάβιβλος, κατά την αντίληψη αὐτή, άπλως μνημονεύεται στό διάταγμα ένδεικτικά, ως πρόχειρο καί εὐχρηστο έγχειρίδιο (τό πλέον εὐχρηστο, ή μοναδικό τότε, έγχειρίδιο) για τή διάγνωση τοῦ δικαίου αὐτοῦ.

Έτσι οί δύο άφετηριακά διαφορετικές αὐτές θεωρίες συνέκλιναν τελικά για νά οδηγήσουν στην εὐρύτατη έρμηνεία τοῦ διατάγματος τοῦ 1835, την “κρατήσασα” στή θεωρία καί τη νομολογία, σύμφωνα μέ την όποία, άφοῦ ό Ἀρμενόπουλος παρέλαβε, ύποτίθεται, τό δίκαιο των Βασιλικών σέ έπιτομή, καί άφοῦ τό δίκαιο των Βασιλικών άποτελεῖ κυρίως μεταγενέστερη μορφή, έξελιγμένη καί έξελληνισμένη, τής ιουστινιάνειας κωδικοποίησης τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, όλόκληρο τό οίκοδόμημα τοῦ ρωμαϊκοῦ καί τοῦ βυζαντινοῦ άστικοῦ δικαίου, αὐτό πού άπεκλήθη “βυζαντινορρωμαϊκό” δίκαιο¹⁴, έχει εἰσαχθῇ μέ τό διάταγμα τοῦ 1835 ως άστικό δίκαιο τής

13. «Οί νόμοι των χριστιανών βασιλέων τής Κωνσταντινουπόλεως» (Γκίνης, *Περίγραμμα* άρ. 700)· «οί κοινωνικοί [=άστικοί] νόμοι των άειμνήστων χριστιανών αὐτοκρατόρων τής Ελλάδος» (αὐτόθι άρ. 702)· «τούς νόμους των άειμνήστων χριστιανών ήμων αὐτοκρατόρων» (707)· «οί νόμοι των άειμνήστων ήμων αὐτοκρατόρων» (708)· «οί νόμοι των ήμετέρων άειμνήστων χριστιανών αὐτοκρατόρων τής Κωνσταντινουπόλεως» (715)· «άπό τούς νόμους των ήμετέρων άειμνήστων βυζαντινών αὐτοκρατόρων» (722)· «κατά τούς νόμους των άειμνήστων αὐτοκρατόρων» (724)· «κατά τούς νόμους των άειμνήστων βυζαντινών αὐτοκρατόρων μας» (757)· «οί νόμοι των ήμετέρων αὐτοκρατόρων» (788)· «τούς βυζαντινούς νόμους», «τούς αὐτοκρατορικούς νόμους» (809)· «τούς πολιτικούς βυζαντινούς νόμους» (810)· «τούς νόμους των αὐτοκρατόρων» (811)· «οί βυζαντινοί νόμοι» (812)· «οί βυζαντινοί νόμοι των ρωμαίων καί χριστιανών αὐτοκρατόρων»! (824).

14. Ὁ ὅρος άποφεύγεται, γενικά, στά νομοθετικά κείμενα. Τήν «έπισημότερη» χρήση του σέ νομοθετικό κείμενο θά βρεῖ, τή στιγμή άκριβῶς τής κατάργησης τοῦ δικαίου στό όποιο αναφέρεται, στό άρθρο 93 ΕἰσΝΑΚ: «Καταργοῦνται καί ως πρός τό παρελθόν διά τής εἰσαγωγῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος πᾶσαι αἱ μέχρι τής εἰσαγωγῆς τούτου ισχύουσαι εκ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου...» [τό άρθρο αναφέρεται σέ ιδιωτικές ποινές, περιοριστικές συνέπειες καί άνικανότητες άπό τή σύναψη δευτέρου γάμου ή τήν παραβίαση τοῦ πένθιμου ένι-αυτοῦ]. Κατά τά λοιπά τά εἰσαγωγικά κείμενα τοῦ ΑΚ χρησιμοποιοῦν συνήθως, ὀρθά, τόν ὅρο «τό μέχρι τοῦδε δίκαιον», ό όποῖος, χωρίς νά προσδιορίζει ποῖό ήταν άκριβῶς τό δίκαιο πού εἶχε εἰσαχθῇ μέ τό διάταγμα τοῦ 1835 (τό όποιο ρητά καταργεῖται: ΕἰσΝΑΚ άρθρο 5 § 1), καλύπτει συγχρόνως καί τούς επίσης καταργουμένους μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ ΑΚ τοπικούς κώδικες (καί ειδικούς νόμους).

Ἑλλάδος· τοῦ δικαίου αὐτοῦ ἡ Ἑξάβιβλος δέν ἀποτελεῖ, ὑποτίθεται, παρὰ “πρόχειρη συλλογή”. Εἶναι ἡ ἀναδρομική διαδικασία, τῆς ὁποίας τήν πρώτη φάση ἔχει ὀνομάσει ὁ Σπύρος Τρωιάνος “Ἀπό τήν Ἑξάβιβλο στά Βασιλικά” (“Von der Hexabiblos zu den Basiliken”)¹⁵· ἀλλά, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀναδρομική παραπομπή προχωρεῖ μέχρι καί τοῦ Corpus Iuris Civilis.

Ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς ἀποτελεῖ μία εἰδική περίπτωση ἀπέναντι στά ἐρμηνευτικά αὐτά συστήματα, τῶν ὁποίων προηγήθη καί τά ὁποῖα ἐκ τῶν προτέρων ἀπέτρεψε ἢ ἀπέκλεισε· ἀλλά, ὅπως συχνά συμβαίνει ἀνάμεσα στή νομική θεωρία καί τίς πρακτικές της ἀπολήξεις, ἀπλῶς γιά νά ὀδηγήσει τελικά πληρέστερα σ’ αὐτά— γιά νά φέρει με τρόπο ἀπόλυτο τό “κακό” ἀκριβῶς πού θέλησε νά ἐξορκίσει. Ὁ Καλλιγᾶς, ὁ ὁποῖος δέν παύει οὔτε στιγμή νά διακηρύσσει τήν ἀθλιότητα τῆς Ἑξαβίβλου ὡς νομικοῦ κατασκευάσματος, εἶναι συγχρόνως, περισσότερο ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλον, στήν ἐποχή του ἢ ὕστερα ἀπό αὐτήν, ὁ διαπρύσιος κήρυκας καί ὑπέρμαχος τῆς ἀποκλειστικῆς ἰσχύος της ὡς ἀστικοῦ κώδικος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Δέν εἶναι οἱ “νόμοι τῶν αὐτοκρατόρων” ἐν γένει, δέν εἶναι τό ὁποιοῦνδήποτε περιεχομένου βυζαντινό ἢ βυζαντινορρωμαϊκό δίκαιο, πού εἰσήχθη στήν νεώτερη Ἑλλάδα, ἀλλά μόνον καί ἀποκλειστικά ἡ Ἑξάβιβλος (ὡς πρὸς τίς συγκεκριμένες, αὐτοκρατορικῆς προελεύσεως καί ἀστικοῦ περιεχομένου διατάξεις που περιλαμβάνει): ἓνας συγκεκριμένος κώδικας—καλός, κακός ἢ ἄθλιος. Καί ἂν συμβαίνει νά εἶναι ἄθλιος, τόσο τό χειρότερο. Αὐτός εἶναι πάντως, καί μόνον αὐτός, ἡ *lex lata*: “περιορίσθη πάλιν ἡ ἰσχὺς τῶν αὐτοκρατορικῶν νόμων διὰ τῆς μνείας ταύτης εἰς τό Πρόχειρον τοῦ Ἀρμενοπούλου”. “Ὁ Ἀρμενόπουλος εἶναι ἡ σημερινή πολιτική μας νομοθεσία”¹⁶. “Ποία εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835...; Ὁ νομοθέτης ἡμῶν, ὅστις θεμέλιον ἔθεσε τήν δημοσίευσιν τῶν νόμων καί γνῶσιν αὐτῶν παρὰ τῶν πολιτῶν, πρὸ πάσης ἰσχύος, ἐκ τοῦ ἀπεράντου χάους τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ἐξήγαγε μίαν βίβλον, ἥδη ἐν χερσὶ πάντων καί μᾶλλον γνωστήν, καί εἰς αὐτήν ἔδωκε πολιτικοῦ νόμου ἰσχὺν πρὸς ἀποφυγὴν ἀβεβαιότητος”. “[ἄλλην] διάνοιαν δέν δύναται τις ν’ ἀποδώσῃ εἰς τόν συντάξαντα τό διάταγμα, ρητῶς διαγράψαντα ὡς ὅρον ἰσχύος τήν παρ’ Ἀρμενουπούλῳ μνείαν”¹⁷. Ἔτσι,

15. Ἀνωτέρω σημ. 1

16. *Σύστημα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου κατὰ τήν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν του*, Α’, Ἀθήνα 1848, 31-32 καὶ *passim*.

17. «Περὶ τόκου κατὰ τά παρ’ ἡμῖν ἰσχύοντα», *Νομικὴ Μέλισσα*, ἔτ. 1861, τευχ. 69 = *Μελέται νομικαί, πολιτικά, οἰκονομολογικά, ἱστορικά, φιλολογικά κλπ. καὶ λόγοι ἐν τῇ*

κατ' ἀρχήν, καί οἱ συνεχιστές, τοῦ Καλλιγᾶ: “κατά τόν τελευταῖον τοῦτον ὀρισμόν ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου εἶναι ὁ ἀστικός ἡμῶν νόμος” (Π. Παπαρρηγόπουλος): “Ἡ Ἑξάβιβλος... ἐστίν ὁ ἀστικός ἑλληνικός νόμος” (Α. Μομφερρᾶτος)¹⁸. Στούς διαδόχους τοῦ Καλλιγᾶ θά συναντήσουμε ἄλλωστε τό ἴδιο σύνδρομο: ἀφ' ἑνός τήν ἀποδοχήν τοῦ δεδομένου ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ Ἑξάβιβλος, μέ τούς περιορισμούς τοῦ διατάγματος τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀποτελεῖ τή μόνη εἰσαχθεῖσα στό ἑλληνικό κράτος ἀστική νομοθεσία, καί ἀφ' ἑτέρου τή διακήρυξη τῆς ἀνεπαρκείας της· θά τό δοῦμε ἐναργέστατα σέ ἕνα εἰρωνικό, προφανῶς, ξέσπασμα τοῦ Ἀλκιβιάδη Κρασσᾶ- νεώτερου φίλου τοῦ Καλλιγᾶ, διαδόχου του στήν ἔδρα τοῦ Ρωμαῖκοῦ Δικαίου καί συντάκτη τῆς βιογραφίας του πού προτάσσεται στή μεταθανάτια ἔκδοση τῶν *Μελετῶν* του-, μέ ἀφορμή μία πρὸς τήν ὀρθή κατεύθυνση διάταξη *μεταβυζαντινοῦ* δικαίου, πού ὅμως ἀδυνατεῖ νά τήν ἐνσωματώσει στό εἰσηγμένο ἐπισήμως δίκαιο: “...ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου δέν περιέχεται καί ἐν Ἀρμενοπούλῳ, τῇ μόνη ταύτῃ καί γνησίᾳ πηγῇ πάσης νομικῆς σοφίας”¹⁹!

Ἡ θέση τοῦ Καλλιγᾶ δίνει ἀπαντήσεις καί σέ “κλασικά” ἐρμηνευτικά ἐρωτήματα: α) Διατάξεις πού δέν περιέχονται στήν Ἑξάβιβλο ἀποκλείεται νά ἐφαρμοσθοῦν-ἀκόμη καί ἂν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε ὅτι μέ αὐτές εἶχαν καταργηθῇ ἡ τροποποιηθῇ διατάξεις πού περιέχονται στήν Ἑξάβιβλο. Ἡ καταργημένη διάταξη ἰσχύει, ὅχι ἐπειδὴ τήν ἐπανέφερε σέ ἰσχὺ ὁ Ἀρμενόπουλος (“Οὐδείς γνωρίζων ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος δέν ὑπῆρξε νομοθέτης, ἀλλ' ἀπλοῦς συντάκτης ἰδιωτικῆς συλλογῆς νόμων πρὸς ἰδίαν χρῆσιν ἢ πρὸς μελέτην ἄλλων, πιστεύει ὅτι ἡδύνατο οὗτος νά μετατρέψῃ τήν νομοθεσίαν... ἀνακαλῶν εἰς φῶς διάταξιν”), ἀλλά ἐπειδὴ τό θέλησε ὁ νομοθέτης τῆς Ἑλλάδος, μέ τήν εἰσαγωγή τῶν διατάξεων τῆς Ἑξάβιβλου, ὡς ἔχουν, ὑπὸ μορφή “κώδικος” (“Ὅ,τι ὅμως δέν ἔπραξεν ὁ Ἀρμενόπουλος, διότι δέν εἶχε

¹⁷ *Ἐθνοσυνελεύσει καί τῇ Βουλῇ...* ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Γεωργίου Π. Καλλιγᾶ, τόμ. Α', Ἀθήνα 1899, (53-66) 58-59· πρβλ. αὐτόθι, 62: «ἐν συλλογῇ, ἥτις αὐτὴ καί μόνη ἐπέχει τόπον πολιτικοῦ κώδικος, ἐξαιρέσει τῶν ἄλλων πηγῶν» (βλ. καί κατωτέρω σημ. 57).

¹⁸ Α. Μομφερρᾶτος, *Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, Α', Ἀθήνα 1914, 33. Π. Παπαρρηγόπουλος, *Τό ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον ἀστικόν δίκαιον. Γενικά Ἀρχαί*. Α', Ἀθήνα 1932.

¹⁹ Α.Χ. Κρασσᾶς, *Οἰκογενειακόν τῶν Ρωμαίων δίκαιον καθά ἐν Ἑλλάδι πολιτεῦται*, Ἀθήνα 1895, 55. Πρόκειται γιά τή συνοδική πράξη τοῦ ἔτους 1611 τοῦ πατριάρχῃ Νεοφύτου Β' (Γκίνης, *Περίγραμμα*, 115-116 ἀρ. 107) σέ σχέση μέ τό θέμα τοῦ κωλύματος γάμου μεταξύ συγγενῶν ἐβδόμου βαθμοῦ ἐκ πλαγίου: βλ. Κ. Πιτσάκης, *Τό κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στό βυζαντινό δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, κυρίως 489 σημ. 189, 494-495 σημ. 193 καί *passim*.

πρός τοῦτο ἐξουσίαν, ἔπραξεν ὁ ἡμέτερος νομοθέτης, αὐτός νεωστί κυρώσας τήν διάταξιν...»)²⁰. β) Ἀντίθετα- καί ἐδῶ ὁ Καλλιγᾶς προφανῶς ὑπερβάλλει, γιά νά καλύψει ἴσως ὠρισμένες νομικές σκοπιμότητες, ἰδίως σέ σχέση μέ τό περίφημο ζήτημα τῶν τόκων, στό ὁποῖο εἶχε ὁ ἴδιος ἔντονη ἀνάμιξη, καί ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ὁποίου προέκυψε, κατά μέγα μέρος, ὁ σχετικός προβληματισμός²¹- ἰσχύουν ἀκόμη καί αὐτοκρατορικές διατάξεις πού ἀπλῶς μνημονεύονται στήν Ἑξαβίβλο, ἔστω καί μόνον ἀφηγηματικῶς, ὡς τμήμα τῆς ἱστορικής παρουσίας ἑνός θεσμοῦ· ἀκριβῶς διότι δέν εἶναι ἡ “νομοθετική” βούληση τοῦ Ἀρμενοπούλου πού ἐνδιαφέρει (γιατί τέτοια “νομοθετική” βούληση εἶναι στόν Ἀρμενόπουλο νομικά καί ἱστορικά ἀνυπαρκτή, ἐνῶ ἡ ὁποιαδήποτε ἐν προκειμένῳ βούλησή του, ὡς βούληση μὴ νομοθετική, εἶναι ἀδιάφορη)), ἀλλά ἡ βούληση τοῦ Ἑλλήνα νομοθέτη, καί αὐτός δέν κάνει τέτοια διάκριση (“Ἐνῶ αὐτός δίδει κῦρος νόμου εἰς πᾶσαν διάταξιν βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος κειμένην ἐν Ἑξαβίβλῳ, ἐν τίνι δικαιώματι ἡμεῖς δυνάμεθα νά κηρύξωμεν ταύτην ἢ ἐκείνην ὡς ἀπλοῦν *cuiusum*, ὡς ἱστορικό διήγημα καί οὕτως εἰπεῖν ἀρχαῖόν ἀνέκδοτον χάριν διασκεδάσεως;”· “καί διότι τό διάταγμα... δέν ἐπιτρέπει τοιαύτην διαστολήν”)²². Τί θά ἐσήμαινε ἄλλωστε ἡ διάκριση, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως καί ὅλη ἡ Ἑξαβίβλος δέν ἔχει συνταχθῇ ὡς νομοθέτημα ἀλλά ὡς φιλολογικό ἔργο: “Μήπως ἅπασα ἡ ὕλη τῆς Ἑξαβίβλου δέν ἠθροίσθη καί κατετάχθη πρός ἀπλήν μελέτην;”· “καί διότι τό ὅλον ἔργον ἀποτείνεται εἰς τήν φιλομάθειαν τοῦ ἀναγνώστου”)²³. γ) Ἡ ἴδια ἡ προσφυγή στίς πηγές τῆς Ἑξαβίβλου ἀντιμετωπίζεται μέ ἀρκετή ἐπιφύλαξη καί ἔχει πάντοτε ἐπικουρικό καί μόνον χαρακτήρα· καί πάντως ἰσχύει κυρίως καί κατ’ἐξοχήν στόν χώρο τῆς ἐρμηνείας τῶν διατάξεων πού ἔχουν περιληφθῇ στήν Ἑξαβίβλο, καί ὄχι γιά τήν ἐξ ὑπαρχῆς ἀναπλήρωση τῶν κενῶν της: “Ἀλλά τάχα ὁ Ἀρμενόπουλος ἀρκεῖ πρός πᾶσαν λύσιν καί ἡ ἐπιτομή

20. «Περί τόκου...» [ἀνωτέρω σημ. 17], 61.

21. Γιά τό θέμα βλ. εἰδικά, τελευταῖα: Σπ. Τρωιάτος, «Ἡ περιπέτεια τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ περίπτωση τῶν τόκων», *16ο Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο* (Πρακτικά), Θεσσαλονίκη 1996, 219-233 [πρβλ. καί τή «συνέχεια»: τοῦ ἴδιου, «Καί πάλι οἱ περιπέτειες τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα: ὁ χώρος τοῦ δημοσίου δικαίου» *Βυζαντινά*, 18 (1998), 55-72]· τοῦ ἴδιου, *Οἱ πηγές...*, 335-341, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

22. «Περί τόκου...», 61-62.

23. Αὐτόθι. Ὁρθότερη, στό εἰδικό αὐτό σημείο, φαίνεται ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπό τή, συχνά μνημονευομένη, Πρωτ. Ἀθ. 6665/1892: “... [κατηργημένη] νεαρά περιληφθεῖσα ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ δέν ἰσχύει, ἐφ’ ὅσον περιελήφθη οὐχί ὡς ὁρισμός δικαίου ἐν ἰσχύϊ, ἀλλ’ ὡς συνέχεια ἱστορικής ἀναπτύξεως». Πρβλ. καί Πιτσάκης, μᾶ’ σημ. 40, ρε’ σημ. 76.

αὐτοῦ εἶναι πλήρης πολιτικός νόμος; Βεβαίως ὄχι! Πρὸς ἀναπλήρωσιν προστρέ-
χουмен πάντοτε εἰς τὰς πηγὰς, ὅθεν ἦντλησεν, ἀλλὰ καθ' ὅσον πρόκειται περὶ θε-
σμῶν τούτους ὁποίους περιέλαβε... “Ὅλαι [...] αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἶναι σπου-
δαιόταται καὶ χρησιμώταται, ὥς λαμπάδες ἐρμηνείας, ὅπου ὑπάρχει τι σκοτεινόν
καὶ ἄδηλον καὶ ὅπου ἄλλως ἠθέλομεν ἀποφανθῇ κατ' οἰκείαν κρίσιν...”²⁴.

Ἐν τούτοις, στήν πραγματικότητα, ἡ ἀπόλυτη καὶ ἀνεπιφύλακτη αὐτὴ “ἀφοσίω-
ση” στήν Ἑξάβιβλο ἐπιτελεῖ, στή λογικὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ Καλλιγᾶ, μία πολλα-
πλῶς “ὑπονομευτική” λειτουργία:

α) Ἀποκλείει τὴν ἀποκρουστικὴν ἰδέαν τῆς σύνδεσης μέ τὸ Βυζάντιο καὶ τῆς συνέ-
χισης τοῦ νομικοῦ του βίου. Δέν εἶναι τὸ βυζαντινὸ δίκαιο καθ' ἑαυτὸ τὸ ὅποιο ἔχει
εἰσαχθεῖ, εἶναι συγκεκριμέναι διατάξεις συγκεκριμένης συλλογῆς, πού ἰσχύουν
ἐπειδὴ αὐτὲς θέλησε ὁ σύγχρονος Ἑλλήν νομοθέτης νὰ ἰσχύσουν. “Ὅσοι λυ-
ποῦνται ὅτι δέν δύνανται ν' ἀποκαταστήσουν τὸ βυζαντινὸν βασιλεῖον ἀκέραιον,
ὅποιον ἦτο καθ' ἣν ὥραν κατέπεσεν ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ πάθους, βεβαίως δέν θέ-
λουν εὐχαριστηθῇ βλέποντες ἀποκοπτομένους τοσούτους νόμους τῶν βυζαντινῶν
αὐτοκρατόρων, παραλειφθέντας ὑπὸ τοῦ Νομοφύλακος τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' ὁ
νομοθέτης ἔκρινε προτιμότερον νὰ θλίψῃ τὸ αἶσθημα αὐτῶν ἢ νὰ καταστήσῃ προ-
βληματικόν τὸν διέποντα πολιτικόν νόμον, αἴφνης προκύπτοντα εἰς φῶς ἐξ ἀρχαι-
ολογικῆς ἀνασκαφῆς ἐν τοῖς βυζαντινοῖς χειρογράφοις”. “Καὶ δέν ἔδειξεν εἰς
τοῦτο τὴν διάνοιαν αὐτοῦ ὁ ἡμέτερος νομοθέτης, ἀλλὰ προτάξας τὰ ἔθιμα ἐδήλωσε
σαφῶς ὅτι δέν ἐργάζεται εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ πεπτωκότος βυζαντινοῦ βασιλεί-
ου, ὥστε κατὰ πάντα ὅμοιον μέχρι κεραίας ν' ἀναστύλωθῇ πάλιν τεχνικῶς ὑπορ-
θούμενον, πρὸς θαυμασμόν τῶν ἀρχαιολογούντων”²⁵.

β) Ἀλλὰ ἡ ἐπιδιωκόμενη ἀνατροπὴ εἶναι ριζικώτερη. Ἄν ἡ Ἑξάβιβλος εἶναι,
μόνη αὐτή, ὁ ἀστικός κώδικας τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἂν ἀποδεικνύεται σχεδόν ἡ
ἐντελῶς ἄχρηστη, τότε ὁ δρόμος μένει ἀνοιχτός γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε, γιὰ κά-
λυψη τοῦ κενοῦ δικαίου, ὁποιοδήποτε συγκεκριμένο σύστημα ἀστικοῦ δικαίου -
καὶ ἂν αὐτό εἶναι ξένο, ξένο ὑπῆρξε πάντως καὶ τὸ βυζαντινόν. Ὁ Καλλιγᾶς πράγ-
ματι θά δεῖ, ὅπως οἱ παλαιοὶ βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ συγγραφεῖς, τὸ ρω-
μαϊκόν καὶ τὸ βυζαντινόν δίκαιο στήν ἐνότητά του, ἀπὸ τοῦ Δωδεκαδέλτου μέχρι τῆς

24. «Περὶ τόκου...», 61.

25. Αὐτόθι, 58-59.

Ἐξαβίβλου· ἀλλά, αὐτή τή φορά, γιά νά τό κηρύξει, στήν ὁλότητά του, “δίκαιον ξένον”, “προϊόν καί κληρονομίαν ἄλλου λαοῦ”, “ξένον, καί μᾶλλον ὡς μνημεῖον ἱστάμενον ἐνώπιόν μας” - ἓνα δίκαιο πού ἐπεβλήθη στό ἐλληνικό ἔθνος ἀπό τούς κατακτητές του, Ρωμαίους ἢ Βυζαντινούς. Τέτοιο λοιπόν “ξένο” δίκαιο, πρὸς de facto ἐφαρμογήν στήν Ἑλλάδα- καί ὅχι βάσει ὁποιασδήποτε “παραπομπῆς” ἢ “ἀναγωγῆς” ἀπό καί διὰ τῆς Ἐξαβίβλου - δέν θά μποροῦσε νά εἶναι παρὰ τό κυρίως ρωμαϊκό δίκαιο, ὅπως συστηματοποιήθηκε καί διδάχθηκε καί μᾶς παρίσταται ἤδη *ἔτοιμον*, ἐπεξεργασμένο καί ὀργανωμένο μέ τίς ἐργασίες τῶν Πανδεκτιστῶν- ἐνῶ ὡς βυζαντινό δίκαιο δέν εἶχε τότε τύχει καμμιᾶς οὐσιαστικά ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας. Ἄλλωστε καί τό ρωμαϊκό δίκαιο ἦταν δίκαιο κατὰ βάση οἰκεῖο, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως ὁ ἐλληνικός λαός εἶχε βιώσει νομικά ἐπὶ αἰῶνες σέ “κλίμα” ρωμαϊκοῦ δικαίου: “Ἀλλά, καθὼς εἵπομεν, ὑπάρχει καί ἡ ἄμεσος καί πρακτικὴ σχέσις μας πρὸς τό ρωμαϊκόν δίκαιον, ὅτι τό ρωμαϊκόν δίκαιον ὡς τό προϊόν τοῦ ἀμέσως προηγθέντος πολιτισμοῦ μας, ὡς τό πλησιέστερον εἰς ἡμᾶς ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα καί κυριεῦσαν τό ἔδαφος, εἰς τό ὁποῖον εὗρισκόμεθα, μᾶς παρίσταται ἤδη *ἔτοιμον*, καθ’ ἣν ἐποχὴν σχηματίζεται ἡ κοινωνία μας, καί προσωρινῶς θεραπεύει τὴν ἀνάγκην τῆς, πληροῦν τό κενόν, τό ὁποῖον ὑπάρχει, καί οὕτω εἶναι ἀναπόφευκτος ἡ ἰσχὺς του”. Αὐτὴ εἶναι καί ἡ ἔννοια τοῦ νεοπαγοῦς τότε τίτλου: *Σύστημα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύν του*, πού ἐγκαινιάζει καί τὴν διδασκαλία στήν Ἑλλάδα τοῦ ρωμαϊκοῦ ὡς ἰσχύοντος δικαίου: “Ἡ πραγματεία μας θέλει ἔχει ὡς βάσιν τὰς συλλογὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς τὰς τελειότερας”²⁶.

Οὕτως ἢ ἄλλως, στήν θεωρητικὴ τοῦλάχιστον σκέψη τοῦ Καλλιγᾶ, ἔστω καί ἂν ἴσως δέν τό πιστεύει καί πολὺ αὐτός ὁ ταυτόχρονα ἐξαιρετικὰ πρακτικὸς πάντοτε ἄνθρωπος, ὅλα αὐτὰ δέν εἶχαν ἰδιαίτερη ἰδεολογικὴ ἀξία, γιατί ἀποτελοῦσαν “προσωρινές” λύσεις. Τό ἔθνος, ἄργά ἢ γρήγορα, θά παρήγε, ὑποτίθεται, γιά τὸν μαθητὴ τοῦ Savigny καί εἰσηγητὴ τῆς ἱστορικῆς σχολῆς στήν Ἑλλάδα, τό ἐθνικὸ του ἀστικὸ δίκαιο, βασιζόμενο στήν ἐθνικὴ παράδοση καί νομικὴ συνείδηση, ὅπως αὐτὴ κατ’ἐξοχὴν ἐκδηλώνεται στήν φυσικὴ λειτουργία τῆς, μέ τὴν παραγωγή τῶν ἐθίμων, τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ἄλλωστε ὅτι καί ἤδη ὑπερισχύουν, κατὰ τό διάταγμα τοῦ 1835: “Τὰ ἔθιμα ὅμως, ὅσα πολυχρόνιος καί ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ ἀποφάσεις δικαστικαὶ καθιέρωσαν, ὑπερισχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν”. Ὁ Καλλιγᾶς, πιστὸς κατ’

26. *Σύστημα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου...* [ἄνωτέρω σημ. 16], Α’, 1-3 (εἰσαγωγή). Γιά τὴν «ὑπονομευτικὴ» αὐτὴ λειτουργία βλ. καί Troianos, «Von der Hexabiblos zu den Basiliken», 138 (= «Ἀπὸ τὴν Ἐξάβιβλο στὰ Βασιλικά», 704) [ἄνωτέρω σημ. 1]· τοῦ ἴδιου, *Οἱ πηγές...*, 342.

ἀρχὴν στὰ βασικά διδάγματα τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, δημοσιεύει, ἕνα χρόνο πρὶν ἀρχίσει νὰ ἐκδίδει τὸ *Σύστημα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου*, πού εἶναι, ὑποτίθεται, ἡ λύση τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης, τὸ θεωρητικὸ τῆς ἀντίρροπο (ἢ ἄλλοθι): τὴ θεμελιώδη γιὰ τὴν νομικὴ του σκέψη μελέτη *Περὶ ἐθίμων* (1847)²⁷. ὅπως ὁ φορέας τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς στοὺς κόλπους τῆς Ἀντιβασιλείας G.L. von Mauger, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸ ἔντονο καὶ ἐξαιρετικὸ ἔργο του στὴν παραγωγή τῶν βασικῶν νομικῶν κωδίκων γιὰ τὸ νέο κράτος, ἀπέστη, μὲ συνέπεια πρὸς τὰ διδάγματα τῆς σχολῆς, ἀπὸ τὴν σύνταξη ἀστικοῦ κώδικα, καὶ ἄρχισε τὸ ἔργο του μὲ τὴν ἀπόπειρα καταγραφῆς τῶν ἐθίμων, μὲ τίς ἐγκυκλίους τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης τοῦ 1833²⁸. Καὶ ὅπως ἐπηκολούθησε ἡ εἰσαγωγή τῆς Ἑξαβίβλου κατ' ἀνάγκην, ἐπειδὴ ἦταν ἔτοιμο ἤδη καὶ εὐχρηστο ἐγχειρίδιο, ἐνῶ δηλωνόταν συγχρόνως ρητὰ καὶ ὁ προσωρινὸς χαρακτήρας τῆς εἰσαγωγῆς της («μεχριστοῦ δημοσιευθῇ ὁ πολιτικός κώδικς, τοῦ ὁποίου τὴν σύνταξιν διετάξαμεν ἤδη») καὶ ἡ ὑποτιθεμένη ἐπικράτηση τῶν ἐθίμων, ἔτσι, πρὸ τῆς ἀκαταλληλότητος τῆς Ἑξαβίβλου, γίνεται κατ' ἀνάγκην

27. *Εὐρετήριο τῆς Ἑλληνικῆς Νομολογίας* (Παράρτημα τῆς Θέμιδος τοῦ Α. Σγούτα), 3 (1847), 273 κ.έ. = *Μελέται νομικαί...*, Α', 187-279.

28. Ἡ συλλογὴ τοῦ Mauger δημοσιεύεται στὸν πρῶτο τόμο τοῦ *Das griechische Volk* [ἀνωτέρω σημ. 3]: ἐπεξεργασμένη νέα καταγραφή μὲ βάση τὸ ἀρχεῖακὸ ὕλικό: Α. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνηθειῶν ἐξ ἐπισήμων πρὸς τὴν Ἑλλ. Κυβέρνησιν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν ἀπαντήσεων*, Ἀθήνα 1853. Μὲ βάση τίς δύο δημοσιεύσεις καὶ τὸ «Περὶ ἐθίμων» τοῦ Καλλιγᾶ ἡ ἔκδοση τῶν ἐθίμων στὸν τόμο *Ζέπων, Ius Graecoromanum*, Η', 441 κ.έ. [βλ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, ἀρ. 829-909]. Ἀπὸ τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία: Ἰ. Βισβίλης «Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833... καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν», *Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 3 (1950) – 9 (1962), περιοδικῶς· Δ.Γ. Σερεμέτης, «Προσπάθειαι περισυλλογῆς ἐθίμων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους», *Ἀρμενόπουλος*, 13 (1959), 653-782· Γ.Δ. Δημακόπουλος, «Η συλλογὴ τῶν τοπικῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ ὁ Λεωνίδας Χρυσανθόπουλος», *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου στὴ μνήμη τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, 315-332. Ἀπὸ πλευρᾶς οὐσίας βλ. τὴν ὀρθὴ κριτικὴ τοῦ Μιχ. Σταθόπουλου, «Τὰ ἔθιμα, ὁ Mauger καὶ ἡ νομοθετικὴ πολιτικὴ στὸν τομέα τοῦ ἀστικοῦ δικαίου τὸν 19ο αἰῶνα» [ἀνωτέρω σημ. 1]. Ὁ ἴδιος ὁ Καλλιγᾶς («Περὶ ἐθίμων», 275) εἶχε, δικαίως, σέ πολὺ μικρὴ ἐκτίμηση τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συλλογῆς «τῶν ἐθίμων διὰ τῆς διοικητικῆς ὁδοῦ, ἥτις δὲν προσέφερεν ἐγγυήσεις περὶ τῆς ἀκριβείας της. Ἐν τούτοις ἡ συλλογὴ, ἥτις ἐνηργήθη διοικητικῶς παρὰ τοῦ κ. Μάουρερ, θέλει εἶναι πάντοτε χρήσιμος διὰ νὰ παρακινήσῃ ἀκριβεστέραν ἐρευναν...». Λίγα χρόνια νεώτερος (1839), ἦταν πολὺ περισσότερο ἀπόλυτος: «ὥστε δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ συνήθειαι, ἂν ὑπάρχουν, εἶναι παντελῶς ἄγνωστοι. Ἄλλ' οὔτε ἐφροντίσαμεν νὰ τὰς μάθωμεν, διότι δὲν ὀνομάζω συλλογὴν ἐθίμων τὴν σειρὰν τῶν μυθολογιῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ Μάουρερ ἀπατηλῶς πως συνετάχθη» («Περὶ συντάξεως πολιτικοῦ κώδικος...», *Μελέται*, Α', 449).

προσφυγή σέ Σύστημα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τό ὁποῖο “μᾶς παρίσταται ἤδη ἔτοιμον” καί “προσωρινῶς θεραπεύει τήν ἀνάγκην” τῆς κοινωνίας. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἡ καθαρότητα τοῦ θεωρητικοῦ-ιδεολογικοῦ δράματος παραμένει ἀνέπαφη: “Ἀφοῦ τά ἔθιμα, ὡς ἀποτελοῦντα τόν ἀναγκαῖον τρόπον τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς, σύμφωνον μέ αὐτήν, ἀνεγνωρίσθησαν ὑπερισχύοντα τῆς νομοθεσίας” - μιᾶς νομοθεσίας πάντως, “ἥτις ὡς ξένη εἰσήχθη”²⁹.

Ὁ Καλλιγᾶς δέν εἶναι λοιπόν, κατά κανένα τρόπο, ὁ εἰσηγητής τῆς θεωρίας περί ἐρμηνευτικῆς ἀναγωγῆς ἀπό τήν Ἑξαβίβλο στά Βασιλικά –ὑποτιθεμένη πηγή τοῦ Ἀρμενοπούλου– καί ἀπό ἐκεῖ στήν ἀπώτερη πηγή, τό *Corpus Iuris Civilis*–, πολὺ περισσότερο τῆς θεωρίας περί τῆς εἰσαγωγῆς συλλήβδην τοῦ λεγομένου “βυζαντινορωμαϊκοῦ” δικαίου καί τοῦ ἐνδεικτικοῦ σχεδόν χαρακτήρα τῆς μνείας τῆς Ἑξαβίβλου. Εἶναι, ἀντίθετα, ὁ σφοδρός ἀρνητής τους. Ὁχι μόνον τό βυζαντινὸ ἢ τό ρωμαϊκὸ δίκαιο ἢ τό “βυζαντινορωμαϊκὸ” δέν ἔχουν ποτέ εἰσαχθῇ στήν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καί τό διάταγμα τοῦ 1835 ἀποκλείει τήν δυνατότητα ἀναγωγῆς σέ αὐτά ἀπό τήν Ἑξαβίβλο ἢ διὰ τῆς Ἑξαβίβλου. Ἄν λοιπόν προσφεύγουμε στό ρωμαϊκὸ δίκαιο εἶναι γιατί ἡ Ἑξαβίβλος– μόνη πάντως πηγή τοῦ θετικοῦ δικαίου–εἶναι ἀνεπαρκὴς ἕως ἀχρηστη, καί γιατί τό κενὸ πρέπει νά καλυφθῇ ἀπὸ ἓνα σύστημα δικαίου, κατ’ ἀνάγκην ξένο: τό ρωμαϊκὸ δίκαιο εἶναι πρόσφορο, καί γιατί εἶναι ἐπιστημονικὰ οἰκεῖο καί ἐπαρκῶς ἐπεξεργασμένο, καί γιατί ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει βιώσει νομικὰ ἐπὶ αἰῶνες σέ “κλίμα” ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἡ ἄλλη λύση θά ἦταν ἡ προσφυ-

29. «Περὶ ἐθίμων»: *Μελέται νομικάί...*, Α', 275. Ἡ βασικὴ ἐργασία γιὰ τόν Παῦλο Καλλιγᾶ, ὡς πρὸς τὰ βιογραφικά καί τήν ιδεολογία του, εἶναι τώρα ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Marie-Paule Masson-Vincourt, *Paul Calligas (1814-1896): L'action politique et l'œuvre littéraire d'un libéral grec*, Montpellier 1987. Ἦδη σέ ἐντυπὴ ἐκδοσὴ ὑπὸ τόν τίτλο: *Paul Calligas (1814-1896) et la fondation de l'État grec*, Παρίσι-Montréal 1997. Ἐχει ἐξαγγελθῇ ἡ δημοσίευσή της σέ ἑλληνικὴ μετάφραση, ἀπὸ τήν Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Εἰδικὰ γιὰ τὰ θιγόμενα ἐδῶ θέματα: Κ. Πιτσάκης, «Καλλιγᾶς καί Ἀρμενόπουλος: μία ἱστορία ἔρωτος καί μίσους», *Τὰ Ἱστορικά*, 14 (1997) [τεῦχ. 27], 259-296· Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 335-348. Γιά τίς θέσεις τοῦ Καλλιγᾶ σέ σχέση μέ τήν ἱστορικὴ σχολή τοῦ δικαίου: (ἀδημοσίευτη, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω) εἰσήγηση τῆς Βασιλικῆς Ρουσσοπάνη-Neumann, «Ὁ Καλλιγᾶς καί ἡ ἱστορικὴ σχολή τοῦ δικαίου», στήν ἐπιστημονικὴ διημερίδα γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τόν θάνατο τοῦ Καλλιγᾶ τῆς Σχολῆς Νομικῶν, Οἰκονομικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μέ τή συνεργασία τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος (16-17 Σεπτεμβρίου 1996). Γιά τή νομικὴ σκέψη τοῦ Καλλιγᾶ πρβλ. στήν ἴδια ἐπιστημονικὴ συνάντηση: Ἰ. Κονιδάρης, «Ἱστορικο-νομικὴ θεώρηση τοῦ Θάνατο Βλέκα τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ»· προηγουμένως τοῦ ἴδιου, «Ὁ Θάνατος Βλέκας τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ: μία ἱστορικονομικὴ θεώρηση», *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Α. Γαζῆ* [ἀνωτέρω σημ. 1], 291-312.

γή στο γαλλικό δίκαιο του Code Civil. Ήδη λίγους μήνες μετά την έκδοση του διατάγματος του 1835 ο Γ. Πραϊδης θά τονίσει τίς δυσχέρειες και θά εισηγηθῇ τήν εισαγωγή του δικαίου τῶν συμβάσεων – μεγάλου κενού τῆς Ἑξαβίβλου, ὑπό τό δεδομένο μάλιστα τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθερίας καί τοῦ ἀτύπου τῶν συμβάσεων στά σύγχρονα δίκαια – ἀπό τόν γαλλικό κώδικα³⁰, χωρίς νά εἰσακουσθῇ. Γενικώτερα ἡ νομοπαρασκευαστική προσπάθεια στό ἀστικό δίκαιο στρέφεται κατά τήν ἐποχή αὐτή στόν γαλλικό κώδικα, τοῦ ὁποῖου μετάφραση εἶχε διατάξει ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 1835 ἡ Ἀντιβασιλεία, “διά νά ἐπιταχυνθῇ ἡ τόσον κατεπείγουσα ἐμφάνισις τοῦ πολιτικοῦ νόμου καί διά νά εὐκολυνθῇ ἡ νομοθετική ἐπιτροπή εἰς τοῦτο”³¹. Ἡ μετάφραση ἐκδόθηκε τό 1836 ἢ 1837, καί σέ δεύτερη ἐκδοση τό 1838. Ἀπό τό 1838 τό γαλλικό δίκαιο διδάσκεται στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου: καθηγητής εἶναι ὁ Μάρκος Ρενιέρης, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νά εἶναι ὁ ἄμεσος προκατόχος τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ στή διοίκηση τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς³². Ὁ Καλλιγᾶς ἀποκλείει αὐτή τή λύση- ὅχι γιά λόγους ἰδεολογικούς, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως πρόκειται, σέ κάθε περίπτωση, γιά λύση “ξένου” δικαίου, λύση ἀνάγκης, καί λύση “προσωρινή”. Ἀλλά γιατί ἡ πρόσδεση τῆς Ἑλλάδος στό ἄρμα τοῦ γαλλικοῦ δικαίου θά στεροῦσε τήν αὐτοτέλεια ἀπό τήν ἑλληνική νομική ζωή, τήν ὁποία ἀναπόφευκτα θά ὑπέτασσε στίς ἐξελίξεις τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας, διδασκαλίας καί νομολογίας- κατ’ἀνάγκην θά τήν “βελγοποιοῦσε”, χωρίς κἄν ἡ Ἑλλάδα νά ἔχει μέ τήν Γαλλία, καί τό δίκαιό της, τούς

30. Βισβίτζης, «Ἡ Ἑξαβίβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου...» [ἄνωτέρω σημ. 5], 171-172· Πιτσάκης, ρς’ καί σημ. 78.

31. Πιτσάκης, αὐτόθι, ὅπου καί γενικώτερα γιά τή στροφή τῆς νομοπαρασκευαστικῆς προσπάθειας στήν Ἑλλάδα, τήν ἐποχή ἐκείνη, πρὸς τόν Γαλλικό Κώδικα. Πρβλ. Τρωιάνος, «Ἀπό τήν Ἑξαβίβλο στά Βασιλικά», 702 καί σημ. 37· *Οἱ πηγές...*, 330-331, 333-334. Δημακόπουλος, «Ἡ συλλογή τῶν τοπικῶν νομικῶν ἐθίμων» [ἄνωτέρω σημ. 28], 329-330 καί σημ. 33· «Ἡ νομοθετική ἐπιτροπή...» [ἄνωτέρω σημ. 1], *passim*. Σταθόπουλος [ἄνωτέρω σημ. 1, 28] (εἰς: *Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Α. Γαζῆ*), 676-677.

32. Ἐν τούτοις ὁ Ρενιέρης, σέ προσωπικό ἐπίπεδο, εἶναι μεταξύ αὐτῶν πού ἀντιτίθενται ἔντονα στήν τάση αὐτή· εἶχε παλαιότερα κατηγορήσει τόν Mauger ὅτι ἀποβλέπει νά εἰσαγάγει στήν Ἑλλάδα τό δίκαιο τοῦ γαλλικοῦ κώδικα στήν Ἑλλάδα, παρὰ τήν παράδοση· Πιτσάκης [ἄνωτέρω σημ. 30-31]. Μεταφραστής τό 1838, μαζί μέ τόν Γ.Α. Ράλλη, τοῦ τότε περιφημοῦ γερμανικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου τοῦ Ferdinand Mackeldey, θεωρεῖται ὅτι μέ τήν κίνηση αὐτή ἀποσκοποῦσε «νά ἀνακόψει μία νέα προσπάθεια ὀρισμένων νομικῶν κύκλων γιά τήν αὐτοῦσια εἰσαγωγή τοῦ Γαλλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα», καθιστώντας «περισσότερο προσιτή τή γερμανική ἐπιστημονική παραγωγή»: Τρωιάνος, “Von der Hexabiblos zu den Basiliken”, 135-136 = «Ἀπό τήν Ἑξαβίβλο στα Βασιλικά», 702-703· *Οἱ πηγές...*, 333-334, ὅπου καί γιά τή σημασία πού προσέλαβε ἡ ἐκδοση αὐτή στήν ἐν συνεχείᾳ ἐξέλιξη τῆς νομικῆς πρακτικῆς στήν Ἑλλάδα.

ιστορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς που συνδέουν με εκείνην τό Βέλγιο. Τό ίδιο θά ἴσχυε καί γιά ὁποιοδήποτε ἄλλο δίκαιο συγχρόνου κράτους. Ἐνῶ οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι βρίσκονται πιά πολύ μακριά, καί τό δίκαιό τους εἶναι πλέον ἐκ τῶν πραγμάτων ἀρκετά πλέον παγκόσμιον καί οὐδέτερον, γιά νά ἀσκήσει τέτοιου εἴδους ἐπιρροή: “Εἶναι ἐνδεχόμενον εἰς αὐτά νά μέ παρατηρήσουν ὅτι ἐνῶ πρόκειται νά ὑποκύψωμεν εἰς ξένην νομοθεσίαν κάλλιον εἰς τήν γαλλικήν παρὰ εἰς τήν ρωμαϊκήν. Αὐτήν τήν παρατήρησιν τήν θεωρῶ τῆς ἐσχάτης ἀκρισίας. Τό ρωμαϊκόν δίκαιον θέλει μᾶς χρησιμεύσει ὡς σχολεῖον, ὡς προμάθησις— διά τοῦ γαλλικοῦ δικαίου ἀπαλλοτριούμεθα διά παντός τῆς ἱκανότητος ν’ ἀποκτήσωμεν ἐθνικήν νομοθεσίαν ἢ μ’ ἄλλας λέξεις γινόμεθα νομικοί εὐνοῦχοι. Ἡ αἰτία εἶναι πολύ φανερά. Τό ρωμαϊκόν δίκαιον ὡς παρελθόν δυνάμεθα κατ’ ἀρέσκειαν νά μεταχειρισθῶμεν καί νά μεταπλάσωμεν. Ἐξ ἐναντίας τό γαλλικόν δίκαιον εἶναι ζῶν καί ἀκμάζον, ἀποκτῶν καθ’ ἡμέραν νέους περιφανεῖς διδασκάλους καί αὐξάνον διά τῆς στερεᾶς του νομολογίας. Πῶς θέλει μᾶς εἶναι δυνατόν νά ἔχωμεν γαλλικούς νόμους χωρίς τυφλήν ὑποταγήν εἰς τήν γινομένην ἐκεῖ μόρφωσιν;... Παράδειγμα ἡ βελγική φιλολογία καί νομική ἐπιστήμη, ὅπου ὁμως προϋπάρχει ἤδη σφιγκτὴ συγγένεια μεταξύ τῶν δύο ἐθνῶν, ὥστε νά μή ὑποφέρει ἡ ἐθνική τιμή”³³.

Ἔτσι θεωρίες μέ ἐντελῶς διαφορετικές ἀφετηρίες συνέκλιναν γιά νά ὀδηγήσουν τελικά στήν, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἐφαρμογή στήν Ἑλλάδα ὡς “ρωμαϊκοῦ” δικαίου, ἐν ὀνόματι ἄλλ’ ἐρήμην τῆς Ἑξαβίβλου, κατ’ οὐσίαν τοῦ Pandektenrecht, ὅπως εἶχε συστηματοποιηθῇ μέ τίς ἐργασίες τῶν Γερμανῶν νομοδιδασκάλων, μέ βάση μία ἠθελημένη “κατά πλάνην” ἐρμηνεία τοῦ διατάγματος τοῦ 1835, πού τήν καθιστοῦσαν ὁμως ἀναπότρεπτη οἱ συνθήκες τῆς ἐποχῆς.

2. Οἱ θεωρίες αὐτές, εἴτε στή στενότερη, εἴτε στήν εὐρύτερη ἢ τήν εὐρύτατη ἐκδοχή τους, καθὼς ἀναπτύσσονται μέσα ἀπό τήν διδασκαλία, χωρίς πάντοτε ἐπαρκῶς διευκρινισμένα τὰ ὅριά τους, καί κυρίως καθὼς βρίσκονται ἀντιμέτωπες μέ τά συγκεκριμένα ζητήματα τῆς πρακτικῆς, ἐπέτυχαν πάντως, στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἀνεξάρτητου βίου τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους νά γονιμοποιήσουν τήν ἐλληνική νομική ἐπιστήμη. Ἀλλά καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτές: θέματα ὅπως ἡ σχέση τοῦ δικαίου τῆς Ἑξαβίβλου μέ τό δίκαιο τῶν ἄμεσων ἢ ἔμμεσων πηγῶν της, κατ’ ἐξοχήν μέ τό δίκαιο τῶν Βασιλικῶν καί τοῦ Corpus Iuris Civilis, ἢ μέ τίς πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πού δέν ἔχουν περιληφθῇ στό κείμενό της, ἢ ἀκόμη καί μέ τό μεταγενέστερό

33. «Περί συντάξεως πολιτικοῦ κώδικος...», 451.

της δίκαιο (βυζαντινό ή μεταβυζαντινό) ή μέ τό έθιμικό δίκαιο, τό όποίο άλλωστε θεωρητικά “ύπερισχύει” κατά τό διάταγμα τοῦ 1835· αλλά καί συγκεκριμένα προβλήματα έρμηνεία άσαφών ή έλλιπών ή αντιφατικών διατάξεων “της”, άκόμη καί φιλολογικά προβλήματα μέ τίς εκδόσεις τών πηγών καί τήν ποιότητα τών τότε προσιτών κειμένων.

Άν γίνει δεκτό ότι όχι μόνον οί διατάξεις της Έξαβίβλου, αλλά όλόκληρο τό οικόδομημα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (καί δι’ αὐτοῦ καί τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου τοῦ *Corpus Iuris*), συνισχύει, πῶς λειτουργεῖ ή διαχρονική αὐτή εἰσαγωγή τοῦ δικαίου μιᾶς τοῦλάχιστον χιλιετίας ; Εἶναι όρθή ή θεωρία ότι σκοπός εἶναι ή επανασύνδεση τοῦ “έθνους” μέ τό δίκαιο τής στιγμής τής Ἀλώσεως; Άν ναι, τί γίνεται θεωρητικά, μέ διατάξεις πού ἴσχυσαν μετά τήν Έξάβιβλο, καί πρό τής Ἀλώσεως, καί έπομένως δέν ήταν πηγές πού εἶχαν απλῶς “παρालειφθῇ” ή “άγνοηθῇ” από τόν Ἀρμενόπουλο, δέν ανήκαν δηλαδή στίς άμεσες ή έμμεσες πηγές τοῦ Ἀρμενοπούλου, στίς όποιες μπορούμε “νομίμως”, υποτίθεται, νά ανατρέχουμε μέ βάση τήν αναδρομική διαδικασία “από τήν Έξάβιβλο στά Βασιλικά”; Τί γίνεται μέ διατάξεις πού υπάρχουν στήν Έξάβιβλο, αλλά ξέρουμε ότι καταργήθηκαν ή τροποποιήθηκαν μετά τόν Ἀρμενόπουλο; καί αν ή κατάργηση ή τροποποίηση έγινε κατά τήν μεταβυζαντινή περίοδο, από τή νέα “νομοθετική” έξουσία τοῦ “γένους” κατά τήν περίοδο αὐτή, τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο (προκειμένου γιά θέματα πού εἶχαν υπαχθῇ στήν εκκλησιαστική δικαιοδοσία, κυρίως οικογενειακοῦ καί κληρονομικοῦ δικαίου)- όποτε βέβαια δέν μπορούμε νά μιλοῦμε γιά επιστροφή στοῦ δίκαιο τής στιγμής τής Ἀλώσεως, άλλ’ οὔτε καί γιά διατάξεις “πολιτικών νόμων τών βυζαντινών αυτοκρατόρων” κατά τό γράμμα τοῦ διατάγματος; Διασπᾶται λοιπόν ή ένότητα τοῦ βυζαντινοῦ καί τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, καί επανέρχονται, στίς περιπτώσεις αὐτές, αἰφνιδίως σέ ἰσχύ διατάξεις εγκαταλειμμένες επί αἰῶνες, ένῶ εγκαταλείπονται αντίστοιχα ζωντανές νομικές μορφές πού εἶχαν έν τῷ μεταξύ διαμορφωθῇ καί βιωθῇ; Θά βοηθοῦσε ἐδῶ μία προσφυγή στήν έννοια τοῦ “επικρατήσαντος” έθίμου;

Άν γίνεται δεκτό ένα είδος διαχρονικής ἰσχύος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, θά πρέπει νά δεχθοῦμε ότι ἰσχύει ή αρχή *lex posterior derogat priori*; καί, κυρίως: θά πρέπει νά δεχθοῦμε ότι ή αρχή αὐτή ἰσχύει καί έντός τής Έξάβιβλου, μεταξύ τών διαφόρων διατάξεων της; Ἡ αντίθετα, ότι, αφού ή Έξάβιβλος εἰσήχθη ἐφ’ άπαξ ως άστικός νόμος τής Ελλάδος υπό μορφή “κώδικος”, όλες της οί διατάξεις εἶναι “νομικά” σύγχρονες, αναγόμενες στή στιγμή εκείνη τής εἰσαγωγής τής Έξάβιβλου ως νόμου στοῦ ελληνικό κράτος- όποτε οί τυχόν αντιφατικές διατάξεις συνισχύουν καί απόκειται στόν έρμηνευτή καί τόν εφαρμοστή τοῦ δικαίου, καί τελικά στά δικαστήρια, νά άρουν τίς αντιφάσεις καί νά κρίνουν γιά τόν τρόπο εφαρμογής τών διατά-

ξεων; Είναι προφανές ότι η πρώτη λύση προσιδιάζει στον υποτιθέμενο χαρακτηῖρα της Ἑξαβίβλου ὡς εὐχρηστος συλλογῆς τοῦ ἰσχύοντος “βυζαντινορρωμαϊκοῦ” δικαίου· ἡ δεύτερη στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ Ἑξαβίβλος (μέ τούς περιορισμούς τοῦ διατάγματος) εἶναι ὁ ἀστικός κώδικας τῆς Ἑλλάδος³⁴. Ὑπό τό δεδομένο, ἐξ ἄλλου, ὅτι μόνον οἱ διατάξεις ἀστικοῦ δικαίου τῆς Ἑξαβίβλου (πολιτικοί νόμοι) ἔχουν εἰσαχθῇ μέ τό διάταγμα τοῦ 1835, ὁ περιορισμός αὐτός εἶναι οὐσιαστικός ἢ “τυπικός”; Τί γίνεται μέ διατάξεις οὐσιαστικοῦ ἀστικοῦ δικαίου, πού περιέχονται ὅμως σέ ποινικούς ἢ δικονομικούς ἢ ἐκκλησιαστικούς νόμους³⁵; μέ πολεοδομικές διατάξεις πού εἰσάγουν περιορισμούς ἢ ὑποχρεώσεις πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν εἴτε ἀστικῆς εἴτε διοικητικῆς φύσεως; – στήν πρώτη περίπτωση θά ἔχουν εἰσαχθῇ καί θά ἰσχύουν στό ἐλληνικό κράτος, στή δεύτερη ὄχι³⁶. μέ διατάξεις πού ἀποτελοῦν

34. Καί τή θεματική αὐτή –ὅπως καί ἄλλους συγγενεῖς προβληματισμούς– εἰσάγει κατ’ ἐξοχὴν, κατά τρόπο ἄλλοτε ἐμφανῇ καί ἄλλοτε λανθάνοντα, ἡ συζήτηση γιά τό περιώνυμο ζήτημα τῶν τόκων, τό σημαντικώτερο πρόβλημα «ἀντιφατικῶν» διατάξεων στήν Ἑξαβίβλο· τό θέμα ἔχει πρόσφατα ἀπασχολήσει εἰδικά τήν ἱστορική ἐρευνα (βλ. ἀνωτέρω σημ. 21 καί passim), καί δέν θά ἀναφερθῶ περαιτέρω σ’ αὐτό.

35. Ἔτσι π.χ. γιά τήν ἀκυρότητα γάμου, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παραβιάσεως ὑφισταμένου κωλύματος: ἡ ἀκυρότης, ὡς κύρωση, σπανίως μνημονεύεται στίς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, καί εἰδικώτερα τῆς Ἑξαβίβλου· στοὺς Βυζαντινοὺς ὑπενόεῖτο σέ κάθε περίπτωση. Καί ὅμως ἡ ἀκυρότης τοῦ γάμου («χωρισμός», στή βυζαντινὴ ὁρολογία) μνημονεύεται ρητὰ σέ ποινικές διατάξεις τῆς Ἑξαβίβλου, οἱ ὁποῖες μνημονεύουν παρεμπιπτόντως καί τήν ἀστικὴ κύρωση: *πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτέσθωσαν* 6.4.2

36. Ἔτσι, κυρίως, γιά τό σύνολο σχεδόν τῶν «διατάξεων» ἀπὸ τούς «νόμους» τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, σὺν τέταρτο τίτλο τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου. Σήμε-
ρα γνωρίζουμε ὅτι, οὕτως ἢ ἄλλως, οἱ διατάξεις αὐτές ἐστεροῦντο αὐτοκρατορικῆς κυρώσε-
ως, καί θά ἔπρεπε ἐπομένως νά μὴν ἰσχύουν, καί μόνον γιά τόν λόγο αὐτόν· ἀλλὰ τότε ἡ
αὐτοκρατορικὴ κύρωσή τους, ὡς «ἐπαρχικῶν», κατά τήν πεπλανημένη ὁρολογία τοῦ Ἀρμε-
νοπούλου, ἐθεωρεῖτο περίπου δεδομένη (βλ. κατωτέρω σημ. 63). Γιά τό κείμενο αὐτό (Ἑξά-
βιβλος 2.4.12-88: Heimbach, 238-290 = Πιτσάκης, 114-136) βλ. τώρα τήν πρώτη κριτικὴ
ἐκδοση τῆς Catherine Saliou, *Le traité d’urbanisme de Julien d’Ascalon* [= Travaux et Mémoires.
Monographies, 8], Παρίσι 1996. Προηγουμένως: M.Ja. Sjuzumov, “Ο traktate Juliana
Askalonita”, *Anticnaja drevnost i srednie veka*, 1 (1960), 3-34· Δ.Σ. Γκίνης, «Τό Ἐπαρχικόν Βι-
βλίον καὶ οἱ νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου», *ΕΕΒΣ*, 13 (1937), 183-191· Ἀν. Χριστο-
φιλόπουλος, *Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*
[κατωτέρω σημ. 64 κ.ἐ.], 29 κ.ἐ· Πιτσάκης λη’-λθ’· πρόσφατα: J. Koder, *Das Eparchenbuch
Leons des Weisen* [= Corpus Fontium Historiae Byzantinae 33], Βιέννη 1991, 35-36 καί passim·
πρβλ. στήν πρώτη ἐκδοση τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου: J. Nicole, *Le Livre du Préfet*, Γενεύη 1893,
65-75. Γιά μία ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου βλ. πρόσφατα: Κ. Πιτσάκης, «Πόλεις καὶ περιβάλλον
στὰ βυζαντινά νομικά κείμενα: ἡ συλλογὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου στήν Ἑξαβίβλο
τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου» εἰς: Σπ. Τρωιάνος-Κ. Πιτσάκης, *Φυσικὸ καὶ δομημένο
περιβάλλον στίς βυζαντινὲς νομικὲς πηγές*, Ἀθήνα 1998, 63-162· Τρωιάνος, *Οἱ πηγές*, 97-98.

ἐφαρμογή, αὐτονόητη βέβαια στό Βυζάντιο, ἐπιταγῶν τοῦ ὀρθοδόξου κανονικοῦ δικαίου, πού ὁμως ἐπιβάλλονται ἤδη, διά τῆς Ἑξαβίβλου, ὡς διατάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστικού δικαίου, γενικῆς ἰσχύος, στούς πιστούς ἄλλων θρησκευμάτων, στούς ὁποίους εἶναι ξένες καί ἐπὶ τῶν ὁποίων δέν εἶχαν ποτέ ἐνδεχομένως ἰσχύσει; Ἡ μήπως δέν ἐπιβάλλονται σ' αὐτούς; Ἐπρόκειτο κυρίως, προκειμένου γιά τούς ρωμαιοκαθολικούς τῆς Ἑλλάδος, ἀλλά αὐτονόητα καί γιά τούς διαμαρτυρούμενους, γιά κωλύματα γάμου ἄγνωστα στό κανονικό δίκαιο τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἐδῶ τό ἔθιμο, πού “ὑπερισχύει”, καλεῖται σέ βοήθεια: “ἐθιμικῶς”, ὑποτίθεται, ἔχει “ἐπικρατήσει” νά μή ἰσχύουν ὡς πρὸς αὐτούς διατάξεις αὐτῆς τῆς κατηγορίας!

Καί ὡς πρὸς τή δεύτερη προϋπόθεση τῆς ἰσχύος διατάξεων τῆς Ἑξαβίβλου, πού εἶναι ἡ βασιλική τους νομοθετική προέλευση (*νόμοι τῶν βυζαντικῶν αὐτοκρατόρων*): Τί γίνεται μέ διατάξεις τίς ὁποῖες ὁ Ἀρμενόπουλος θεωρεῖ ὡς βασιλικῆς προελεύσεως, ἐνῶ σήμερα γνωρίζουμε ὅτι δέν εἶναι; Τί γίνεται, ἀντίθετα, μέ διατάξεις πού ἔχουν αὐτοκρατορική προέλευση, ἀλλά ὁ Ἀρμενόπουλος δέν τό γνωρίζει, καί τίς περιλαμβάνει στήν Ἑξαβίβλο ὡς μή βασιλικές διατάξεις (τυπικό παράδειγμα: ἡ λεγομένη “νεαρά” τοῦ πατριάρχῃ Ἀθανασίου = νεαρά 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου); Τί γίνεται, ὅπως εἶδαμε, μέ αὐτοκρατορικές διατάξεις πού μνημονεύονται ἢ καί παρατίθενται ἀπό τόν Ἀρμενόπουλο, ἀλλά στά πλαίσια ἱστορικῆς, ὑποτίθεται, ἀφηγήσεως ἢ ἀναδρομῆς στήν ἐξέλιξη ἑνός θεσμοῦ; ὑπάρχει ὁμως ἢ εἶναι νοητή στήν πραγματικότητα τέτοια διάκριση στίς διατάξεις τῆς Ἑξαβίβλου; Τί γίνεται, τέλος, μέ κείμενα πού περιέχονται στόν Ἀρμενόπουλο χωρίς νά εἶναι αὐτοκρατορικής προελεύσεως ἢ νομοθετικοῦ ἀκριβῶς χαρακτήρα (π.χ. νομολογιακά κείμενα ἢ νομικές γνωμοδοτήσεις), γιά τά ὁποῖα μπορούμε ὁμως νά γνωρίζουμε σήμερα ἢ συμπεραίνουμε μέ ἀσφάλεια ὅτι εἶχαν γίνει δεκτά ἀπό τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία, καί ἐπομένως ἀπέκτησαν “αὐτοκρατορική κύρωση”, καί ἐνδεχομένως νομοθετική ἀξία στά πλαίσια τῆς τότε μορφῆς τῶν κρατικῶν λειτουργιῶν, πού δέν ταυτίζεται ἀναγκαῖα μέ τήν ἀντίστοιχη δική μας καί δέν ὑπόκειται στίς οἰκείες σ' ἐμᾶς διακρίσεις.

Καί στό “φιλολογικό” ἐπίπεδο: προβλήματα μέ τίς παλαιότερες ἢ τίς τότε ἐμφανιζόμενες νεώτερες ἐκδόσεις τῶν πηγῶν ἢ μέ τίς τότε ἐμφανιζόμενες γιά πρώτη φορά νέες πηγές ἢ μέ τίς ἀνέκδοτες ἀκόμη πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου· προβλήματα ἀκόμη καί διαφορῶν μεταξύ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῆς ἴδιας τῆς Ἑξαβίβλου: αὐτῶν πού “ἐγνώριζε”, ὑποτίθεται, ὁ νομοθέτης τοῦ διατάγματος τοῦ 1835, ὅταν τῆς προσέδιδε ἰσχὺ νόμου (Reitz) καί αὐτῶν πού ἀκολούθησαν (Heimbach)· τέλος καί κυρίως, τό κρίσιμο πρόβλημα: ἐπικρατεῖ τό κείμενο τῆς Ἑξαβίβλου, ὅπου τυχόν διαφέρει, ἐναντι τοῦ γνωστοῦ αὐθεντικοῦ κειμένου τῶν ἰδίων τῶν πηγῶν τῆς;

Όλα αυτά, είτε ως δυνάμει ζητήματα είτε στην πραγματικότητα της καθημερινής πρακτικής, άπετέλεσαν αντικείμενο και της θεωρίας και της νομολογίας (μιας νομολογίας εκ των πραγμάτων αρκετά αντιφατικής) – ο επιτάλτης κανονικά των νομικών της εποχής, που θεωρητικά έκαλούντο να κάνουν σε κάθε τους βήμα έργο φιλολόγου ή ιστορικού του δικαίου. Αντιλαμβάνεται κανείς τη «σπατάλη» πνευματικής ουσίας για ζητήματα όπως αυτά που ένδεικτικά μνημονεύσαμε, και άλλα ανάλογα· αλλά και τη γονιμοποίηση που, όπως είπα, μπόρεσαν οι ζητήσεις και οι συζητήσεις αυτές να προσφέρουν στη νομική αλλά και στη φιλολογική και ιστορική σκέψη, και σε μία σύνθεσή τους.

3. Και εδώ εντάσσεται τό ειδικώτερο θέμα για τό οποίο θέλησα σήμερα να σās άπασχολήσω. Στο πλαίσιο των θεωρητικών, αλλά και πρακτικού ενδιαφέροντος, συζητήσεων αυτών εντάσσεται, αρκετά νωρίς φαίνεται, τό έρώτημα: Άν γίνεται δεκτή ή εν γένει ισχύς του «βυζαντινορρωμαϊκού» δικαίου, των «νόμων των αυτοκρατόρων», τί συμβαίνει με διατάξεις βυζαντινών νόμων που, άγνωστες τοις πās, καθίστανται τό πρώτον σήμερα γνωστές, ως άποτέλεσμα της φιλολογικής και ιστορικής έρευνας στις βυζαντινές πηγές: Τό δίκαιο της Ελλάδος μεταβάλλεται κάθε φορά που ό κ. Zachariä von Lingenthal δημοσιεύει κάπου ένα καινούργιο του εύρημα;

Είναι προφανές ότι στο σύστημα του Παύλου Καλλιγā – και, είναι αλήθεια, στο πνεύμα και στο γράμμα του διατάγματος της Άντιβασιλείας – τό έρώτημα δέν τίθεται. Έφ' όσον μόνον διατάξεις που περιέχονται στην Έξαβίβλο έχουν εισαχθι με τό διάταγμα, ακόμη και πασίγνωστες διατάξεις του ρωμαϊκού ή του βυζαντινού δικαίου που δέν έχουν περιληφθι στην συλλογή του Άρμενοπούλου δέν ισχύουν. Εν τούτοις ό Καλλιγās είχε προβλέπει τό πρόβλημα – αλλά μόνον για να τό χρησιμοποιήσει ως επιχείρημα *ab absurdo*, κατά πάσης ιδέας για έρμηνευτική διεύρυνση της έκτασης ισχύος του διατάγματος, ώστε να θεωρηθι ότι περιλαμβάνει και εκτός της Έξαβίβλου βυζαντινές νομοθετικές διατάξεις: «Και βεβαίως άνευ του περιορισμού τούτου, ή άλλου τινός, πās νέα ανακάλυψις άπολεσθείσης νεαρās βυζαντινού αυτοκράτορος, άποδεικνυομένης ιστορικώς έξ οίασδήποτε βυζαντινής πηγής, έμελλε ν' ανατρέψει τά πάντα ως από μηχανής», αφού θά είχε εισαχθι «νομοθεσία συμβαδίζουσα μετά της άρχαιολογικής πολυπραγμοσύνης και έξ άγνώστων στοιχείων συγκειμένη, εκθαπτομένων εκ των μυχών της γής». Η ασφάλεια δικαίου επιβάλλει τό δίκαιο της Έξαβίβλου – έφ' όσον καλώς ή κακώς αυτό ισχύει και όσο ισχύει – να ισχύει όπως ακριβώς έχει: «Ο νομοθέτης ήμων... εκ του άπεράντου χάους της βυζαντινής νομοθεσίας έξήγαγε μίαν βίβλον, ήδη εν χερσί πάντων και μάλλον γνωστήν, και εις αυτήν έδωκε πολιτικού νόμου ισχύν... προς άποφυγήν άβεβαιότητος». «Όλοι [...] αί άρχαιολογικαί έρευναι είναι σπουδαιόταται και χρη-

σιμώταται, ὡς λαμπάδες ἐρμηνείας, ὅπου ὑπάρχει τι σκοτεινόν καί ἄδηλον καί ὅπου ἄλλως ἠθέλομεν ἀποφανθῇ κατ' οἰκείαν κρίσιν. Ἄλλ' ὡς ἐκ τούτου δέν ἐκθάπτομεν ἐκ τῆς πρό αἰώνων ἀρχαιότητος ἁλλοκότους [νόμους] ἐνσπεύροντας δυσπιστίαν....»³⁷. Εἶδαμε ὅτι στή σκέψη τοῦ Καλλιγᾶ τοῦτο ἐξυπηρετεῖ, ἐκτός ἀπό τήν ἀσφάλεια δικαίου, καί μία ἄλλη ἀναγκαιότητα· νά ἀποκλεισθῇ ἡ ἀποκρουστική γι' αὐτόν ἰδέα τῆς σύνδεσης μέ τό Βυζάντιο καί τῆς συνέχισης τοῦ νομικοῦ του βίου: «Ὅσοι λυποῦνται ὅτι δέν δύνανται ν' ἀποκαταστήσουν τό βυζαντινόν βασίλειον ἀκέραιον, ὅποῖον ἦτο καθ' ἣν ὥραν κατέπεσεν ὑπό τοῦ ἰδίου αὐτοῦ πάθους, βεβαίως δέν θέλουν εὐχαριστηθῇ βλέποντες ἀποκοπτομένους τοσούτους νόμους τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, παραλειφθέντας ὑπό τοῦ Νομοφύλακος τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄλλ' ὁ νομοθέτης ἔκρινε προτιμότερον νά θλίψῃ τό αἶσθημα αὐτῶν ἢ νά καταστήσῃ προβληματικόν τόν διέποντα πολιτικόν νόμον, αἴφνης προκύπτοντα εἰς φῶς ἐξ ἀρχαιολογικῆς ἀνασκαφῆς ἐν τοῖς βυζαντινοῖς χειρογράφοις»³⁸. Τό 1889, ὅταν πλέον οἱ θέσεις τοῦ Καλλιγᾶ γιά τήν ἀποκλειστική ἐφαρμογή τῆς Ἑξαβίβλου ἔχουν πλήρως ἐγκαταλειφθῇ, στή θεωρία καί τήν πράξη, ὑπέρ ἑνός ἀκαθορίστου «βυζαντινορρωμαϊκοῦ» δικαίου, ὁ Π. Παπαρρηγόπουλος θά ἀνακράξῃ: «Εἶναι τῷ ὄντι μοναδικόν τό παράδειγμα κράτους ἔνθα τά δικαστήρια καλοῦνται νά ἐφαρμόσωσι νόμους γνωστούς καταστάντας ἐκ συγγραφῆς ἁλλοδαποῦ νομοδιδασκάλου»³⁹, ἐννοῶντας τόν K.E. Zachariä von Lingenthal – ἀλλά τό θέμα δέν εἶναι, βέβαια, ἄν ὁ νομοδιδάσκαλος εἶναι ἁλλοδαπός ἢ Ἑλλήν. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ἐπρόκειτο γιά τήν ἐπίκληση, καί τήν ἐφαρμογή ἀπό τά ἑλληνικά δικαστήρια, νεαρῶν τῶν μετά τόν Ἰουστινιανό αὐτοκρατόρων, ἀπό τήν (πρώτη καί μόνη τότε καί τώρα) συγκεντρωτική ἐκδοσή τους ἀπό τόν Zachariä – δηλαδή γιά τήν ἐφαρμογή ἀπ' εὐθείας, ἐκτός Ἑξαβίβλου, κατ' ἐξοχήν νόμων «τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν» βυζαντινῶν «αὐτοκρατόρων».

37. «Περί τόκου...», 58-60 [ἐπίσης *Νέοι Πανδέκται*, 10 (1861), 441-454].

38. Αὐτόθι (βλ. ἀνωτέρω σημ. 25). Βλ. καί *Σύστημα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Α', 3^α Αθήνα 1878, 48: «... αἱ ἐν αὐτῷ περιεχόμεναι τῶν αὐτοκρατόρων διατάξεις, καί αὐταῖς μόνον, οὐχί αἱ ἐν ἄλλαις πηγαῖς ἀνευρισκόμεναι... Ὁ περιορισμός οὗτος... ἔχει τήν σπουδαίαν συνέπειαν ὅτι δέν ἐδόθη κῦρος νόμου εἰς ἀγνώστους νεαράς αὐτοκρατόρων, ἐκ τύχης ἀνακαλυπτομένας ὑπό τῶν ἀναδιφούντων τά ἀρχαῖα! Πρβλ. Troianos, «Von der Hexabiblos zu den Basiliken» 137-138 καί σημ. 40 = «Ἀπό τήν Ἑξάβιβλο στά Βασιλικά», 703-704 καί σημ. 44· *Οἱ πηγές...*, 337-338 καί σημ. 21.

39. «Περί τῆς ἀνάγκης τῆς ψηφίσεως τοῦ νομοσχεδίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος», *Ἐφημερίς Ἑλληνικῆς καί Γαλλικῆς Νομολογίας*, 9 (1889), (31-) 35. Βλ. σχετικά: Δ.Σ. Γκίνης, «Ἡ ἑλληνική συμβολή εἰς τήν ἑρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ καί μεταβυζαντινοῦ δικαίου», *ΕΕΒΣ*, 24 (1954), (108-153) 111 σημ. 3· Πιτσάκης, ρη' Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 338-339.

Ὁ Σπ. Τρωϊάνος ἔχει γράψει ὅτι ὁ προβληματισμός, ἂν «κάθε φορά πού ἡ ἐπισημονική ἔρευνα θά φέρνει στό φῶς ἕνα νέο, μέχρι τή στιγμή ἐκείνη ἄγνωστο, αὐτοκρατορικό νόμο, θά μεταβάλλεται καί τό ἀστικό δίκαιο τῆς Ἑλλάδος», ὥραϊος ὡς ρητορικό σχῆμα καί ἐκ πρώτης ὄψεως λογικός, ἦταν στήν πραγματικότητα μᾶλλον θεωρητικός, καί πάντως ὑπερβολικός στήν αἰσιοδοξία του «γιά τίς μελλοντικές ἐπιδόσεις τῶν ἱστορικῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου»⁴⁰.

Ἐν τούτοις τό πρᾶγμα δέν ὑπῆρξε πάντοτε τόσο ἀπλό. Καί, ἐν πρώτοις, δέν πρόκειται πάντοτε γιά νέο νόμο. Τό ἴδιο πρόβλημα ἀνακύπτει, προφανῶς, καί μέ νέο κείμενο γνωστοῦ νόμου: δηλαδή μέ τήν ἐπισημονική ἔρευνα ἡ ὁποία καταλήγει σέ φιλολογική βελτίωση τοῦ γνωστοῦ κειμένου ἢ στήν ἀνεύρεση πληρέστερων ἢ αὐθεντικώτερων μορφῶν τοῦ κειμένου γνωστῶν ἤδη νόμων, τῶν ὁποίων ἔτσι μεταβάλλεται τό γνωστό ὡς τότε περιεχόμενο. Ὁ Καλλιγᾶς εἶχε προβλέψει καί αὐτό τό ἐνδεχόμενο. Ἀπέκρουε ἀκόμη, στή νομική χρήση, καί τή βελτίωση τοῦ κειμένου τῆς Ἑξαβίβλου ἀπό ἄλλες πηγές, ἀκόμη καί ἀπό τίς ἤδη γνωστές πηγές της, ἂν ἡ βελτίωση αὐτή ὀδηγεῖ σέ διαφορετικό ἀπό τό ἤδη γνωστό περιεχόμενο μιᾶς διάταξης: «Παρομοία αἰτία ἀνάγκης ὁρίου ἀποκλείοντος τό ἄγνωστον, ὥστε μόνον τό γνωστόν νά διέπη ὡς νόμος, ἐπήνεγκε, κατὰ τήν ἐποχὴν τῶν γλωσσογράφων καί μετέπειτα, τό ἀξίωμα *quidquid non agnoscit glossa, non agnoscit forum*, ὥστε μόνο τά σχολιασθέντα [ὑπό τῶν γλωσσογράφων, δηλαδή τά ἤδη γνωστά] μέρη τῶν διατάξεων τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων ἐγένοντο ἀπανταχοῦ δεκτά, καί αὐτά τά ἀποκατασταθέντα κείμενα παρηγκωνίσθησαν...»⁴¹. Ὑποτίθεται ὅτι καί ὁ Ἕλληνας νομοθέτης, ὅταν εἰσήγαγε τήν Ἑξαβίβλο ὡς ἀστικό νόμο, ἔτσι εἶχε γνωρίσει τή διάταξη, καί ἔτσι εἶχε θελήσει νά ἰσχύσει· ἂν εἶχε ὑπ' ὄψη ἄλλο περιεχόμενό της, ἴσως εἶχε πράξει, στήν παντοδυναμία του, διαφορετικά... Δέν γνωρίζω νά προέκυψε ζήτημα σχετικά μέ τίς ἴδιες τίς ἐκδόσεις τῆς Ἑξαβίβλου. Ἀλλά διερωτῶμαι πῶς, ὑπό τά δεδομένα αὐτῆς τῆς προβληματικῆς, ἐγινε αὐτομάτως σχεδόν δεκτό στόν ἐλληνικό νομικό βίο, ἀπό τό 1851, τό κείμενο τῆς Ἑξαβίβλου κατὰ τή νέα κριτική ἐκδοση τοῦ Heimbach⁴² – ἐνῶ ὁ νομοθέτης τοῦ 1835, πού εἶχε εἰσαγάγει τήν Ἑξαβίβλο, τήν εἶχε, ὑποτίθεται, γνωρίσει στήν τότε ἐν χρήσει ἐκδόσή της τοῦ Reitz⁴³. Πιθανῶς δέν ἀνέ-

40. «Ἀπό τήν Ἑξαβίβλο στά Βασιλικά», 704.

41. «Περί τόκου...», 59.

42. G.E. Heimbach, *Const. Harmenopuli Manuale Legum sive Hexabiblos*, Λειψία 1851. Γιά τήν ἐκδοση βλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, ξε' - ξς'.

43. Χάγη 1780. Γιά τήν ἐκδοση, πρόχειρα: Πιτσάκης, ξγ' - ξε'. Ἐν τούτοις καί τό κείμενο τῆς ἐκδ. Reitz ἦταν στήν πραγματικότητα ἀπρόσιτο: τό 1833 «μόνος ἔχων εἰς τήν Ἑλλάδα

κυψε στην πράξη ἄξιο λόγου πρόβλημα μέ συγκεκριμένη διάταξη τῆς Ἑξαβίβλου –

τὴν τελευταίαν ἐκδοσὶν τῆς Ἑξαβίβλου» ἦταν ὁ μεταφραστὴς τῆς Κ. Κλονάρης (Ναύπλιο· 1833) [ἄνωτέρω σημ. 4: Γκίνης, *Περίγραμμα*, ἀρ. 826· Πιτσάκης, σή-οθ']. Στὴν πράξη ἡ Ἑξαβίβλος ὥς τότε ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐκπονημένη στὴν Ἀδριανούπολη, μέ πρωτοβουλία τοῦ μητροπολίτη τῆς θρακικῆς Ἡρακλείας Γερασίου, παλαιότερη μετάφραση τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ (Βενετία 1744), τὸ ἔργο ποῦ, μέ τίς ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις του στὰ ἑλληνικά τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας (1744-1820) καὶ τὴν εὐρύτατη διάδοση καὶ χρῆση του, δημιούργησε τὴν ἐξαιρετικὴ νεοελληνικὴ τύχη τῆς Ἑξαβίβλου [Γκίνης, *Περίγραμμα*, ἀρ. 353, 407, 452, 499, 586, 686· Πιτσάκης, σέ'-ος']. Γιά τὰ πρόσωπα καὶ τὴ μετάφραση βλ. παλαιότερα: Ν. Βένης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Η' Μεταφρασταὶ εἰς τὴν κοινὴν τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 371-381· Δ.Σ. Γκίνης, «Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ», αὐτόθι, 173-178. Γιά τὸ πρόσωπο τοῦ μεταφραστῆ, παλαιότερα: Γ.Κ. Ὑ[περίδης], «Ἀλέξιος Σπανός, βιογραφικὸν σχεδᾶριον», *Βίων* (Σμύρνης), 1 (1878), 179 κ.έ.· Κ.Ι. Δυοβουνιώτης, «Ἀλέξιος Σπανός», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 1 (1926), 206-218 [καὶ τὰ δύο ὁμῶς δημοσιεύματα, ἀνεξάρτητα ἀλλήλων, ἐπικεντρώνονται κυρίως στὸ μετρικὸ-ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σπανοῦ, τοῦ ὁποῦ καὶ δημοσιεύουν ἀποσπάσματα]. Γιά τίς ἐκδόσεις: Ν. Βένης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα, Θ' Ἐκδόσεις ἐν τῇ κοινῇ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 381-395. Ἐπομένως ἡ μετάφραση τοῦ Σπανοῦ ἦταν τὸ βιβλίον ποῦ, μέ σχετικὴ εὐχέρεια, εἶχε κατορθώσει νὰ βρεῖ ὁ δικαστὴς ἐκεῖνος τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς («τῆς ὠγυγίου ἐποχῆς τοῦ Κυβερνήτου»), ποῦ, κατὰ τὸ γνωστὸ ἀνέκδοτο, «ὄτε... ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης ἐσύστησε δι' ἐγκυκλίου εἰς τοὺς δικαστάς νὰ συμβουλευόνται ἐκάστοτε τὸν Ἀρμενόπουλον καὶ τὴν Ἐπιείκειαν, ... ἀπήντησεν ὅτι τοῦ Ἀρμενοπούλου ἀπέκτησεν ἀντίτυπον καὶ τὸ ἀναγινώσκει ἐπιμελῶς, ἀλλὰ τῆς Ἐπιείκειας, καίτοι ζητήσας, δέν ἠδυνήθη νὰ εὕρη...» (Π. Καλλιγᾶς, *Θάνατος Βλέκας* [1855], κεφ. η': ἐκδ. «Γαλαξίας», Ἀθήνα 1962, 63· ἐκδ. Ἰδρύματος Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, φιλολ. ἐπιμέλεια Ε.Ν. Χωραφᾶς [= Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη 13], Ἀθήνα 1991, 102· βλ. καὶ στὴ σχολιασμένη μετάφραση τῆς Marie-Paule Masson, *Paul Calligas, Thanos Vlecas*, Παρίσι-Montréal 1996, 109 καὶ 273-274 σημ. 146. Νικόλαος Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις* [1874, 1879], ἐπιμέλεια Ἀλκ. Ἀγγέλου, Α', Ἀθήνα 1973, 158-159). Γιά τὸ ἀνέκδοτο βλ. Κονιδάρης, «Ὁ Θάνατος Βλέκας...», (291-312) 305-306 καὶ σημ. 29· Πιτσάκης, «Καλλιγᾶς καὶ Ἀρμενόπουλος», 289-291. Στὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ σέ ἀντίτυπα τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς Ἑξαβίβλου ἀποβλέπει ἡ δημοσίευση, εὐθύς μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ διατάγματος τοῦ 1835, μέ κυβερνητικὴ πρωτοβουλία, τῆς λεγομένης «ἐκδόσεως τῶν Ἀθηνῶν» τῆς Ἑξαβίβλου, μέ βάση βέβαια τὸ κείμενον τῆς ἐκδ. Reitz [Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 919· Πιτσάκης, ξε']· βλ. εἰδικά: Ἰ. Βισβίξης, «Ἡ Ἑξαβίβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν ἐκδοσίς της τοῦ 1835», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 163-172 [ἄνωτέρω σημ. 5]· πρβλ. Ν. Βένης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Θ' Π. Ἐκδόσεις τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ Κ. Κλονάρη καὶ Ἀνδρέου Κορομηλά», αὐτόθι, 395-396β. Γιά τίς νεοελληνικὲς τύχες τῆς Ἑξαβίβλου βλ. γενικώτερα: Κ. Πιτσάκης, «Καλλιγᾶς καὶ Ἀρμενόπουλος», ἐνθ' ἄνωπ., καί: «Ἀπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὸν Μοντεχρῖστον: ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος στὴ νεοελληνικὴ παιδεία», *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία* [ἄνωτέρω σημ. 28], 333-362· «Ἡ μεταβυζαντινὴ Θράκη στίς ἀπαρχές τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας», *Ἡ Μεταβυζαντινὴ Θράκη*, 3^ο Διεθνὲς Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν (Κομοτηνὴ 1998) [ὑπὸ ἐκτύπῳ].

ἡ δὲν εἶχαν συνειδητοποιήσει οἱ χρήστες τίς διαφορές μεταξύ τῶν κειμένων. Καί γιά τί εἶδους κείμενο μιλοῦμε, σέ τέτοιες περιπτώσεις; Ποιά εἶναι π.χ. ἡ σχέση ἔκδοσης καί χειρόγραφης παράδοσης, γραφῶν τοῦ κυρίως κειμένου καί τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος, επιλογῶν καί διορθώσεων του εκδότη, σέ μία κριτική ἔκδοση φιλολογικοῦ κειμένου, πού εἶναι ὁμως ταυτόχρονα κείμενο ἰσχύοντος νόμου; Καί πάντως ἡ φιλολογική αὐτή ἔκδοση τῆς Ἑξαβίβλου εἶχε ρητά προορισθῇ, κατ' ἔμπνευση τοῦ πρωτοπόρου τῆς ἱστορικῆς νομικῆς ἔρευνας στήν Ἑλλάδα Λεωνίδα Σγούτα, γιά νομική χρήση στήν Ἑλλάδα: “Quum Harmenopuli Prochiron, quod per terram Graeciam legis vicem hodieque habet, in huius regni usum denuo typis exscribendum esset, Leonida Sguta, strenuo iuris Romani per Graeciam vindice, qui nunc Athenis aetatem degit, item Oswaldo Weigel librario honestissimo hortantibus, totam hanc editoris provinciam in me suscepi” (Praefatio, v)⁴⁴.

Καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, τή σχέση τοῦ κειμένου τῆς Ἑξαβίβλου μέ τό ἴδιο τό κείμενο τῶν πηγῶν της: κατά τήν εἰσαγωγή τῆς Ἑξαβίβλου, μέ τό διάταγμα τοῦ 1835, *καμμία* ἀπό τίς κύριες ἄμεσες πηγές τῆς Ἑξαβίβλου (Πρόχειρος Νόμος, «Μεγάλη Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν», «Μικρά Σύνοψις», «Πεῖρα») δέν εἶχε ἀκόμη δημοσιευθῇ – ἐπομένως καμμιᾶς τό κείμενο δέν μπορούσε νά εἶναι, θεωρητικά, γνωστό, ἐκτός Ἑξαβίβλου, στόν νομοθέτη⁴⁵. Πρώτη συγκεντρωτική ἔκδοση τῶν νεαρῶν τῶν μετά τόν Ἰουστινιανό αὐτοκρατόρων, τῶν κατ' ἐξοχήν «νόμων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων», θά ἐμφανιζόταν μόλις τό 1857, ὕστερα καί ἀπό τήν ἔκδοση Heimbach τῆς Ἑξαβίβλου⁴⁶. Εἶδαμε ἤδη ὅτι ἡ, ὑπό τήν ἐκδοχή τῆς ἰσχύος συλλή-

44. Τό ἀντίτυπο τοῦ Σγούτα, μέ ἀφιέρωση τοῦ τυπογράφου-ἐκδότη, σήμερα στή Δημοτική Βιβλιοθήκη Πειραιῶς (ἀρ. 56).

45. Γιά τίς ἄμεσες πηγές τῆς Ἑξαβίβλου, βλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, λα'-μ'. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 286-291, κυρίως 287. Ὁ Πρόχειρος Νόμος, βασικός κορμός τῆς Ἑξαβίβλου, θά δημοσιευθῇ τό 1837, δύο χρόνια μετά τήν ἔκδοση τοῦ διατάγματος (ἐκδ. Zachariä = Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, Β', 107-228). Ἡ «Μεγάλη Σύνοψις», τό 1869 (ἐκδ. Zachariä = Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, Ε')· μία προηγούμενη «ἔκδοσή» τῆς ἀπό τόν J. Leunclavius (1575) ἀποτελοῦσε, στήν πραγματικότητα, μία πλήρη ἀνατροπή τῆς δομῆς καί ἐν μέρει τοῦ περιεχομένου της: “eam deformasse potius quam edidisse sit dicendus”· βλ. Κ. Πιτσάκης, «Johannes Leunclavius (1541-1594): μία ἐπέτειος», *Βυζαντικά*, 15 (1995), (57-106) 75-80. Ἡ «Μικρά Σύνοψις» θά ἐκδοθῇ τό 1856 (ἐκδ. Zachariä = Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, ζ' 319-547). Ἡ «Πεῖρα», ἐπίσης τό 1856 (ἐκδ. Zachariä = Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, Δ' 1-260). Ἐτσι, ἀπό τίς βασικές πηγές τῆς Ἑξαβίβλου, ἀκόμη καί κατά τή δημοσίευση τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ Heimbach, μόνον ὁ Πρόχειρος Νόμος εἶχε ἔντυπη ἔκδοση.

46. K.E. Zachariä von Lingenthal, *Ius Graecoromanum*, III, Λειψία 1857 [= Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, Α']. Ὁ Ἀρμενόπουλος γνώριζε τίς νεαρές πού μνημονεύει μόνον ἀπό τά

βδην τοῦ «βυζαντινορρωμαϊκοῦ» δικαίου, δικαστική ἐπίκληση τέτοιων νεαρῶν εἶχε «ἐξοργίσει ἰδιαιτέρως τοὺς ἡμετέρους νομιμοδιδασκάλους», μέ πρῶτον τόν Π. Πα-

παραρτήματα τῆς «Μεγάλης Συνόψεως». Ἐμμεση, μέσω τῶν «Συνόψεων», ἦταν ἡ γνώση του τῶν ἰδίων τῶν Βασιλικῶν. Τά Βασιλικά (τυπικῶς, μαζί μέ τίς νεαρές, βάση τοῦ δικαίου πού ἴσχυσε κατά τήν Ἐπανάσταση, ὡς «νόμοι τῶν αὐτοκρατόρων») ἀνήκουν στίς πηγές πού ἦταν θεωρητικῶς «γνωστές» στόν νομοθέτη (στήν ἔκδ. Fabrot του 1647). Ὑπῆρχαν καί ὠρισμένες σκιῶδεις ἀναφορές στά Βασιλικά, στά ἐπαναστατικά κείμενα, συνοδευόμενες ἀπό ὑπεραισιόδοξες, ἀφοπλιστικά ἀφελεῖς, προσδοκίες: «Ὁ Ἄρειος Πάγος νά φροντίσῃ νά μεταφέρῃ εἰς τήν σημερινήν ἑλληνικήν γλῶσσαν τοῦτο τό μέρος [= τό ἀστικό] τῶν Βασιλικῶν, προσδιορίζων τάς ἀντιφάσεις κατά τό κοινῶς συμφερότερον» (Νομική Διάταξις τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος Γ' § 3· πρβλ. αὐτόθι, ζ' § 1: Γκίνης, *Περίγραμμα*, ἀρ. 702). Στόν εὐρύτερο ἑλληνικό χῶρο ἡ ἔκδ. Fabrot εἶχε φθάσει ἀπό τό 1700, γιά τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο Νοταρά (στήν Κωνσταντινούπολη)· δύο ἐπόμενες σειρές προωρίζονταν, σύμφωνα μέ μαρτυρία ἐπίσης τοῦ Χρυσάνθου, γιά τόν βοϊβόδα τῆς Βλαχίας Κωνσταντῖνο Basarab Brancoveanu καί τόν Νικόλαο Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτο, γιό τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, καί μελλοντικό ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας ἐπίσης: Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος, «Τά Βασιλικά» (ἔκδ. Fabrotus) στήν Κωνσταντινούπολη, *Ὁ Ἑρανιστής*, 19 (1993), 330-332. Εὐρεῖα χρήση τῆς ἐκδόσεως τῶν Βασιλικῶν γίνεται τό 1765 (τελική μορφή: 1777) στή Βλαχία, στό *Νομικόν Πρόχειρον* τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (Fotino): ἔκδ. Π. Ζέπος, *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, 17 (1954-1959) [βάσει τοῦ χφ. Ἰαίου 1697]· Π. Ζέπος – V. Georgescu – Ἀ. Σιφωνιοῦ-Καράπα, *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 24-26 (1977-1979) [βάσει τοῦ Parisinus suppl. gr. 1323] (Γιά τήν παρουσία τῶν Βασιλικῶν στόν νομικό βίο τῶν ἡγεμονιῶν: Π. Ζέπος, στίς ἐκδόσεις τοῦ Φωτεινοπούλου, 17-19 καί xlii-xliv, ἀντίστοιχα, καί τίς ἐκεῖ παραπομπές: *Pravilniceasca Condica 1780* [= *Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Rominesc Scris 2*], Βουκουρέστι 1957, 15 σημ. 2). Ὁ ἴδιος ὁ μολδαβικός κώδικας Καλλιμάχη, τό περισσότερο ἐπηρεασμένο ἀπό τοὺς νεώτερους εὐρωπαϊκοὺς κώδικες νομοθέτημα τῶν ἡγεμονιῶν, θά ἐπιδιώξει νά ἐμφανισθῇ ὡς ἀποδίδων δίκαιο τῶν Βασιλικῶν: «βάσιν ἔχοντες εἰς τοῦτο τά Βασιλικά» [Ἐκδόσεις: Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, Η', (1-355) 7· *Codul Calimach* (= *Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Rominesc Scris 3*), Βουκουρέστι 1958, 50· γιά τήν ἰδεολογική λειτουργία αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς πρβλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Σημείωμα περί τῶν ἑλληνικῶν ἐν Ρουμανία κωδικοποιήσεων», εἰς: Ζέπων, Η', (ix-xvi) xiii-xiv· φαίνεται, μάλιστα, νά δημιουργεῖται σχετικά πεποιθήση καί στήν Ἑλλάδα τῆς Ἐπανάστασης: μία γνωμοδότηση τοῦ ὑπουργείου Θρησκείας πρὸς τό Ἐκτελεστικόν (ἀρ. 4207/1826: Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 766) ἀναφέρεται σέ διάταξη «τοῦ ἐν Μολδαβία πολιτικοῦ κώδικος τῶν Βασιλικῶν»· πλάνη ἢ ἡθελημένη ἀπόπειρα νά προβληθῇ ὁ, ἐξαιρετικά σύγχρονος αὐτός κώδιξ, ἀκριβῶς ὡς εὐχρηστο ἐγχειρίδιο, ὑποτίθεται, τοῦ ἰσχύοντος δικαίου «τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων», καί νά διευκολυνθῇ ὑπὸ τή μορφή αὐτή ἡ εἰσαγωγή του σέ νομική χρήση στήν Ἑλλάδα; Ἐν τούτοις στήν πραγματικότητα στόν κυρίως ἑλλαδικό χῶρο, κατά τήν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης, τά Βασιλικά εἶναι ἀπολύτως ἀνεύρετα: «ἀλλά αὐτοὺς τοὺς νόμους τό ὑπουργεῖον, μέ ὅλας τάς ἀκριβεῖς ἐξιχνιάσεις δέν ἠμπόρεσε νά τοὺς ἐπιτύχῃ ἀκόμη» (ἐγγραφο τοῦ ὑπουργείου Δικαίου πρὸς τό Ἐκτελεστικόν ἀρ. 626/1825: Γκίνης, *Περίγραμμα*, ἀρ. 759), μέ ἀποτέλεσμα νά συνιστᾶται γενικῶς, κατ' ἀνά-

παρρηγόπουλο⁴⁷. Ἀλλά ἂν μείνουμε στό δίκαιο τῆς Ἑξαβίβλου: ἡ τεκμαιρομένη ἄγνοια ἀπό τόν νομοθέτη τοῦ 1835 τοῦ περιεχομένου τῶν ἀμέσων τοῦλάχιστον πηγῶν τῆς Ἑξαβίβλου, πού ἦταν ὅλες ἀκόμη ἀνέκδοτες, ἐκτός ἀπό τόν προβληματισμό περί τήν δυνατότητα καί τή «νομιμότητα» βελτιώσεων στό ἤδη γνωστό κείμενο τῆς Ἑξαβίβλου, μέ βάση τίς ἐρχόμενες ἐκ τῶν ὑστέρων στό φῶς πηγές της, ἀποκλείει θεωρητικά καί τή γνώση τοῦ νομοθέτη τοῦ 1835 ὡς πρὸς τό ποιές ἀπό τίς διατάξεις τῆς Ἑξαβίβλου ἔχουν τήν περίφημη «αὐτοκρατορική κύρωση» – ἐκτός βέβαια ἀπό ὅσες ταυτίζονται μέ ἀντίστοιχες τοῦ Corpus Iuris Civilis ἢ/καί τοῦ γνωστοῦ τότε κειμένου τῶν Βασιλικῶν. Ἀπό τίς λοιπές διατάξεις θά ἴσχυαν μόνον ὅσες ρητά μνημονεύονται ὡς αὐτοκρατορικές ἀπό τόν Ἀρμενόπουλο; ἢ θά γινόταν μᾶλλον δεκτό ἓνα τεκμήριο νομοθετικῆς («αὐτοκρατορικῆς») προέλευσης γιά κάθε περιεχομένη αὐτοτελῶς στήν Ἑξαβίβλο διάταξη ἄγνωστης ἄλλως προέλευσης, ἐφ' ὅσον δέν θά ὑπῆρχε ἀντίθετη μνεία στήν Ἑξαβίβλο, ἢ, ἔστω, στοιχεῖο πού θά μπορούσε νά εἶναι ἄλλως γνωστό στόν νομοθέτη, καί τό ὁποῖο θά ἀπέκλειε ἢ θά ἐκλόνιζε τήν «αὐτοκρατορική» προέλευση τῆς διάταξης; Καί τί συνέπειες θά εἶχε ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων διάψευση, βάσει ἱστορικῶν δεδομένων, πρὸς τή μία ἢ τήν ἄλλη κατεύθυνση;

Γιατί οἱ ἐπιστημονικές πρόοδοι τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου μπορεῖ νά μή ἀναφέρονται κατ' ἀνάγκην στήν ἀνεύρεση νέων νομοθετικῶν κειμένων ἢ στή βελτίωση τῶν ἤδη γνωστῶν, ἀλλά στή χρονολόγηση, τήν ἀλληλεξάρτηση, τή γνησιότητα ἢ τόν νομικό χαρακτήρα τῶν παραδεδομένων κειμένων. Γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή ρητορική ἐρώτηση τῆς ἐποχῆς, συνδυασμένη, ἀναχρονιστικά, μέ τούς ἱστοριονομικούς προβληματισμούς τῆς δικῆς μας: τό δίκαιο τῆς Ἑλλάδος θά ἐξηρτάτο λοιπόν π.χ. ἀπό τό ἂν γίνεται ἐκάστοτε δεκτό ἀπό τήν ἐπιστήμη ὅτι ἡ Εἰσαγωγή/Επαναγω-

γkην, ἡ χρήση τῆς Ἑξαβίβλου (βλ. καί Ν.Κ. [ἴσως Ν. Καλλέργης ἢ Ν. Καρόρης], *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν* φ. 10 τῆς 4 Ὀκτ. 1824: Αἰκ. Κουμαριανοῦ, *Ὁ Τύπος στόν Ἀγῶνα*, Α', Ἀθήνα 1971, 81 κ.έ.: γιά τό κείμενο αὐτό βλ. Πιτσάκης, ρα' σημ. 68· C. Argyriadis, "... Armenopoulos und der Zeitgeist des 19. Jahrhunderts" [ἀνωτέρω σημ. 1· Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 322]. Τό ἴδιο ἔτος (1825), τό ὑπουργεῖο Δικαίου ἀναζητεῖ ἀπεγνωσμένῳ, καί βέβαια ἀνεπιτυχῶς, τά ἄφαντα Βασιλικά σέ μοναστηριακές βιβλιοθήκες (ἔγγραφο πρὸς τόν ἡγούμενο τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου: Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 757). «Καί ἐδόθη μέν κατὰ πρῶτον ἰσχὺς νόμου εἰς τὰ Βασιλικά... Ἀλλά τοῦτο ἐγένετο κατ' ὄνομα, διότι οὐδέν ἀντίτυπον τῶν Βασιλικῶν ὑπῆρχε τότε παρ' ἡμῖν τῆς δυσσευρέτου ἐκδόσεως τοῦ Φαβρότου, ὥστε πάλιν εἰς τόν Ἀρμενόπουλον κατέφευγον οἱ τούς νόμους ἀναζητοῦντες» (Π. Καλλιγᾶς, *Σύστημα...*, 3^α Α', 48). Μόνον κατὰ τήν καποδιστριακή ἐποχὴ θά βρεθοῦν δύο σώματα τῆς ἐκδοσης Fabrot, τά ὁποῖα ἀνήκαν στή λόγια οἰκογένεια τῶν Αἰνιάνων καί στόν γραμματέα τῆς Δικαιοσύνης Ἰωάννη Γεννατᾶ: Ἰ. Ζέπος, πρόλογος στά *Βασιλικά*, Α', Ἀθήνα (1896)²1910, 5.

47. Ἀνωτέρω σημ. 39.

γή είναι προγενέστερη ή μεταγενέστερη από τόν Πρόχειρο Νόμο, ἄν εἶχε νομοθετικό χαρακτήρα ἢ ἔμεινε ἀπλό νομοσχέδιο⁴⁸; Καί ποίος λέγει ὅτι ἡ ἐκάστοτε «κρατοῦσα» γνώμη εἶναι καί ἡ νομικά δεσμευτική; Ποιά εἶναι ἡ «κρατοῦσα» γνώμη γιά τά κωδικοποιητικά ἔργα τῆς μακεδονικῆς δυναστείας; ἢ, ἄλλως, ποίος ἔχει δίκιο, ὁ κ. Andreas Schminck⁴⁹ – ὅπως θά ἔλεγε ὁ κ. Τρωιάνος, καί θά ἔλεγα καί ἐγώ – ἢ ὁ κ. van Bochove⁵⁰ – ὅπως θά ἔλεγαν πιθανώτατα οἱ φίλοι μας τοῦ Groningen ἢ ὁ Νίκος Οἰκονομίδης ἢ ἡ κυρία Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου⁵¹; Καί ποίος κρίνει τί εἶναι «κρατοῦσα» θεωρία γιά τέτοια πράγματα; προφανῶς τά δικαστήρια; Αὐτά λοιπόν θά ἔκριναν ἄν τελικά οἱ νεαρές τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ εἶχαν νομοθετικό χαρακτήρα – ὥστε νά ἀποτελοῦν μέρος τοῦ εἰσηγμένου στήν Ἑλλάδα δικαίου – ἢ ἦταν ἀπλῶς ἀσκήσεις ρητορικῆς, ἐκθέσεις ἰδεῶν, τοῦ φιλοσόφου αὐτοκράτορα⁵²; Τό «Ἐπαρχικόν Βιβλίον» ἦταν πραγματικά νομοθετικό κείμενο, τυπικός νόμος, καί ἀνήκει πράγματι στόν Λέοντα, ὅπως θέλουν οἱ ἐκδότες του, ἀπό τόν J. Nicole ὡς τόν J. Koder⁵³, καί ἡ κρατοῦσα διδασκαλία; ἢ ἦταν σχέδιο νόμου, ὅπως ὑποστήριξε ὁ A. Schminck, ἢ ἰδιωτική ἀπλῶς συλλογή συντεχνιακῶν κανονισμῶν, ἢ διδακτικό ἐγχειρίδιο, ὅπως θά ἤθελε ὁ P. Speck⁵⁴; Ἡ λεγομένη «νεαρά» τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου μνημονεύεται στήν Ἑξάβιβλο ὡς πατριαρχική πράξη – καί ἐπομένως δέν ἴσχυε, κατ' ἀρχήν, στό ἐλληνικό κράτος· ἀλλά διδαχθήκαμε πάντοτε ὅτι, στήν πραγματικότητα, τό κείμενο αὐτό κατέστη τυπικός νόμος στό βυζαντινό κράτος: νεαρά 26 τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου – ἄρα, ἐφ' ὅσον μάλιστα περιέχεται, καί καθ' ὃ τοῦλάχιστον μέτρον περιέχεται, καί στήν Ἑξάβιβλο, ἔπρεπε

48. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 171-177.

49. A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Φραγκφούρτη 1986, κυρίως 1-15, 55-107.

50. Th. E. van Bochove, *To Date and Not To Date: on the Date and Status of Byzantine Law Books*, Groningen 1996.

51. *Βυζαντινή Ἱστορία*, Β' 2, ²Θεσσαλονίκη 1997, 38 κ.έ.

52. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 50, 160-167, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία· πρβλ. τελευταῖα τίς ad hoc συμβολές γιά τίς νεαρές τοῦ Λέοντος (J.H.A. Lokin, S. Troianos, P. Magdalino) εἰς: S. Troianos (Hrsg. von), *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 10], Ἀθήνα-Κομοτηνή 1997· γιά τά χαρακτηριστικά τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τοῦ Λέοντος, κυρίως: P. Magdalino, «The Non-Juridical Legislation of Leo VI», 169-182.

53. Γιά τίς ἐκδόσεις βλ. ἀνωτέρω σημ. 36. [Τό κείμενο μόνον τῆς ἐκδ. Nicole ἀνατυπώνεται εἰς: Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, Β', 369-392. Ἀνατύπωση τῆς ἐκδοσης Nicole, μέ τίς μεταφράσεις τοῦ κειμένου, φωτογραφική ἀναπαραγωγή τοῦ χφ καί ἄλλο πλούσιο ὕλικό: I. Dujčev, *Τὸ Ἐπαρχικόν Βιβλίον*, Λονδίνο 1970].

54. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, (219-222) 219-220, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

νά ισχύσει στήν Ἑλλάδα· ἔτσι γνωρίζει τή νεαρά καί ὁ καθηγητής Γεώργιος Νάκος⁵⁵. Ἀλλά ἂν οἱ πληροφορίες αὐτές εἶναι ἐσφαλμένες; – οὕτως ἢ ἄλλως, ἀπό κάποιο χειρόγραφο τίς ἔχουμε· ἂν ἔχει τελικά δίκιο ὁ Ἀρμενόπουλος, καί ἡ «νεαρά» τοῦ Ἀθανασίου δέν ἔλαβε ποτέ «βασιλική κύρωση», ὅπως ὑποστηρίζει πρόσφατα ὁ καθηγητής Μενέλαος Τουρτόγλου⁵⁶; Ἄν ἔχει κάποιο γοῦστο νά ὑπηρετεῖ κανεῖς τόν ἐξαιρετικά περιθωριακό κλάδο μας, εἶναι ὅτι τίποτε, ἢ σχεδόν τίποτε, δέν εἶναι σέ μᾶς δεδομένο... Ἀλλά αὐτά μπορεῖ νά ἀποτελοῦν πρόκριμα γιά τό ἀστικό δίκαιο πού ισχύει σέ ἓνα εὐρωπαϊκό κράτος τοῦ 19ου ἢ τοῦ 20οῦ αἰώνα;

Καί κυρίως, γιά νά ἐπανέλθουμε στό θέμα μας: ἂν γίνει δεκτός ὁ περιορισμός τοῦ ἀστικοῦ δικαίου πού εἰσήχθη στήν Ἑλλάδα στό «αὐτοκρατορικό» δίκαιο πού περιέχεται στήν Ἑξάβιβλο, ἡ ὅπωςδήποτε κτηθεῖσα ἐπιστημονική, φιλολογική ἢ ἱστορική, γνώση (ἢ ἡ ὑποτιθεμένη τοιαύτη), ὑπερισχύει τῆς γνώσεως πού εἶχε καί παραδίδει ὁ Ἀρμενόπουλος – ἐπομένως τῆς γνώσεως πού εἶχε, ὑποτίθεται, ἐν προκειμένῳ, ἡ πού μποροῦσε νά ἔχει, ὁ νομοθέτης τοῦ διατάγματος τοῦ 1835; Ὁ Καλλιγᾶς δέν θά εἶχε δυσκολία, καί ἐδῶ, νά ἀπαντήσῃ ἀρνητικά: ἡ ἱστορική ἀλήθεια εἶναι νομικῶς ἀδιάφορη, ὅταν ἔχουμε ἐνώπιόν μας κείμενο κώδικος, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τυπικό νόμο, ἔχει ἐπομένως καθ' ἑαυτό νομοθετική αὐθυπαρξία, καί εἶναι νομικῶς αὐταρκες. «Ἱστορικῶς εἶναι βεβαίως ἀναμφισβήτητον... ἀλλ' ἄλλο τό ἱστορικόν παρὰ Βυζαντινοῖς ζήτημα, ἄλλο δέ περί τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως... νεαρῶν, ἐν συλλογῇ, ἣτις αὐτὴ καί μόνη ἐπέχει τόπον πολιτικοῦ κώδικος, ἐξαιρέσει τῶν ἄλλων πηγῶν»⁵⁷. Ἄν πάλι γίνεται δεκτό ὅτι τό «βυζαντινορρωμαϊκό» δίκαιο ἔχει εἰσαχθῇ στήν Ἑλλάδα ὡς ὅλον – ἐπιστρέφουμε στό ἐρώτημα: κάθε νέος βυζαντινός ἀστικός νόμος (ἢ διάταξη νόμου) πού ἀνακαλύπτεται ἀπό τήν ἐπιστημονική ἐρευνα μεταβάλλει αὐτομάτως τό δίκαιο τῆς Ἑλλάδος;

Ὑπεραισιόδοξο πράγματι τό ἐρώτημα – ἀλλά τό 1893, ἓνα χρόνο πρὶν ἀπό τόν θάνατο τοῦ Καλλιγᾶ, πού τό εἶχε πρῶτος θέσει, ὑπό τύπο ρητορικῆς ἐρώτησης καί ἐπιχειρήματος *ab absurdo*, ἦλθε πράγματι στό φῶς, ὄχι ἀπλῶς μία νέα διάταξη νόμου ἢ μία νεαρά, ἀλλά ἓνα μεῖζον, ἄγνωστο ὡς τότε, βυζαντινό νομοθέτημα: τό

55. «Προβλήματα βυζαντινοῦ κληρονομικοῦ δικαίου ἐπὶ Παλαιολόγων: ἡ λειτουργικὴ ἰσχὺς τῆς νεαρᾶς 26 Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης*, 8 (1987), 91-127· καί σέ χωριστό τεῦχος: Θεσσαλονίκη 1988.

56. «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς νεαρᾶς 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 70 (1995), 65-87.

57. «Περί τόκου...», 62.

«Ἐπαρχικόν Βιβλίον» τοῦ Λέοντος. Οἱ λίγες ἀστικοῦ περιεχομένου διατάξεις του περιέχονται στήν Ἑξάβιβλο (δύο ἐνότητες: Ἐπαρχ. Βιβλ. 21. 5-6 = Ἑξάβ. 3.3.62 καί 59, Ἐπαρχ. Βιβλ. 22. 1-4 = Ἑξάβ. 3.8.40-43): ἀναφέρονται α) στά ἀφανῆ ἐλαττώματα κατά τήν ἀγοραπωλησίαν ζώων καί στήν εὐθύνη τοῦ πωλητῆ, β) στίς ὑποχρεώσεις χειροτεχνῶν, λεπτουργῶν, μαρμαρογλυπτῶν, γυψοπλαστῶν καί τεχνιτῶν ἄλλων συναφῶν εἰδικοτήτων πού ἀναλαμβάνουν ἐργολαβικῶς τήν ἐκτέλεση συγκεκριμένου ἔργου. Ἀκριβῶς ἐπειδή δέν ἦταν ὡς τότε γνωστή ἡ προέλευσή τους ἀπό «αὐτοκρατορικό» νόμο, εἶχαν θεωρηθῇ ὡς μή ἰσχύουσες στήν Ἑλλάδα (ἔτσι καί οἱ Καλλιγᾶς καί Παπαρρηγόπουλος)⁵⁸. Καθίσταντο τώρα, ἀπό καί διά τοῦ εὐρήματος καί τῆς δημοσιεύσεώς του, τμήμα τοῦ (ἀστικοῦ) δικαίου τῆς Ἑλλάδος; Καί μήπως μάλιστα τοῦτο δέν ἴσχυε «ἀπό» τοῦ εὐρήματος καί τῆς δημοσιεύσεως, ἀλλά ἀνέτρεχε στό ἀπώτατο παρελθόν – ἀνατρέποντας νομικές καταστάσεις καί κτηθέντα δικαιώματα – ἀφοῦ τό «Ἐπαρχικόν Βιβλίον» ἦταν ἐξ ἀρχῆς αὐτοκρατορικός νόμος, καί ἐπομένως ἴσχυε, θεωρητικῶς, ἀνέκαθεν ἀπό τῆς θεσπίσεώς του, καί δέν εἶχε, ὑποτί-

58. Π. Καλλιγᾶς, *Σύστημα...*³, 451-452 (§ 319), 458 (§ 324)· Π. Παπαρρηγόπουλος, *Ἐνοχικόν Δίκαιον*, Β', Ἀθήνα 1890, 101 (§ 74). Ὁ Καλλιγᾶς ἐπισημαίνει ὅτι ἡ διάταξη Ἑξάβιβλου 3.8.43 περιέχει καί ποινική κύρωση: *Εἰ δέ τινες εὐρεθῶσι παρά τά διατεταγμένα διαπραττόμενοι <τυπτόμενοι> καί κουρενόμενοι ἐξοριζέσθωσαν* (Heimbach, 448 = Πιτσάκης, 211· Ἐπαρχ. Β: *εἰσκομιζέσθωσαν*), πού δέν ἴσχυσε βέβαια στήν Ἑλλάδα, ἀπό τήν ὁποία ὅμως θά ἦταν εὐλογο νά πιθανολογηθῇ ὅτι πρόκειται πράγματι γιά τυπικό νόμο· «ἀλλ' ἐξ αὐτῆς καί μόνης δέν δυνάμεθα νά εἰκάσωμεν ὅτι ἡ διάταξις εἶναι αὐτοκρατορική καί ὅτι ἔχει ἰσχύν νόμου, ὡς παρ' Ἀρμενοπούλῳ κειμένη», μή ἀποδεχόμενος ὁποιοδήποτε τεκμήριο αὐτοκρατορικῆς προέλευσης τῶν χωρὶς ἀντίθετη ἔνδειξη διατάξεων τῆς Ἑξάβιβλου (ἐδῶ οἱ διατάξεις φέρουν στά χφφ ἀπλῶς τήν ἔνδειξη: *ἐπαρχικόν*). Στή διάταξη παραπέμπει, ἐν τούτοις, ρητά ὡς ἰσχύουσας – καί ἐν μέρει τήν τροποποιεῖ – τό ἄρθρο 21 τοῦ β.δ. τῆς 11.9.1850 περί ἐργολάβων δημοσίων καί δημοτικῶν ἔργων· ἀλλά, ὑποστηρίζει ὁρθά, ἀπό τήν ἀποψή του, ὁ Καλλιγᾶς «διά διατάγματος δέν ἠδύνατο νά δοθῇ ἰσχύς νόμου», σέ μή αὐτοκρατορική διάταξη περιεχομένη στήν Ἑξάβιβλο, «οὔτε διά διατάγματος ἠδύνατο νά τροποποιηθῇ ὁ παρ' Ἀρμενοπούλῳ κείμενος νόμος, ἄν ὑπῆρχε τοιοῦτος»· ἄρα οἱ σχετικές διατάξεις τοῦ διατάγματος ἰσχύουν μόνον ἂν τά μέρη θέλησαν ρητῶς νά ὑπαχθοῦν σέ αὐτές. Ἡ ἀντίληψη αὕτη, περί μή αὐτοκρατορικῆς προελεύσεως, καί ἐπομένως περί μή ἰσχύος στήν Ἑλλάδα, αὐτῶν τῶν διατάξεων, διατηρεῖται καί ἐπαναλαμβάνεται καί μετὰ τό 1893, ὅταν πλέον εἶχε, ὑποτίθεται, γίνει γνωστή ἡ («αὐτοκρατορική») προέλευσή τους: Ἰ. Ζέπος, Κ. Ρακτιβάν (βλ. τίς παραπομπές στόν Χριστοφιλόπουλο, *Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον*, 32 σημ. 2)· contra: Θ. Φλογαῖτης, *Δικαστικοί Νόμοι*, Δ', [1^η Ἀθήνα 1888] 2^η Ἀθήνα 1904 [ὅπου ἡ Ἑξάβιβλος: βλ. Πιτσάκης, ξη'], 465 σημ. 1, 467 σημ. 1, ὁ ὁποῖος δέχεται τήν αὐτοκρατορική προέλευση, ἄρα καί τήν ἰσχύ, τῶν διατάξεων (ἔτσι, ἐν μέρει, καί ἡ νομολογία: βλ. τήν κριτική τοῦ Χριστοφιλοπούλου, ἐνθ' ἄνωτέρω).

θεται, ποτέ παύσει νά ισχύει; ἢ μήπως ἀνέτρεχε τοῦλάχιστον στήν εἰσαγωγή κατά τήν Ἐπανάσταση τῶν «νόμων τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων»; ἢ μήπως, τέλος, γιά ὅσους ἐδέχοντο τήν ἀποκλειστική εἰσαγωγή τοῦ ἀστικοῦ δικαίου τῆς Ἐξάβιβλου, οἱ διατάξεις τοῦ «Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου» πού περιέχονται στήν Ἐξάβιβλο θά ἔπρεπε νά θεωρηθοῦν ὡς ισχύουσες τοῦλάχιστον ἀπό καί διά τῆς δημοσιεύσεως τοῦ διατάγματος τοῦ 1835; – ἀφοῦ ἀντικειμενικῶς ἀποτελοῦσαν ἐξ ἀρχῆς «πολιτικόν νόμον» τῶν «βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων» περιεχόμενον στήν Ἐξάβιβλο. Εὐτυχῶς τό ἀντικείμενο τῶν συγκεκριμένων διατάξεων δέν δημιουργοῦσε, στήν πράξη, μείζονα προβλήματα τέτοιας ἀναδρομικῆς ισχύος.

Τό θέμα πάντως ἐτέθη πράγματι, ἄν καί ὄχι σέ ὅλες του τίς διαστάσεις, καί στή διδασκαλία καί στή νομολογία. Καί ἐτέθη σέ σχέση τόσο μέ τό κυρίως «Ἐπαρχικόν Βιβλίον», ὅσο καί σέ σχέση μέ τήν περιέργη ἐκείνη συλλογή οἰκοδομικῶν καί πολεοδομικῶν διατάξεων τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη, ἡ ὁποία περιέχεται στήν ἴδια χειρόγραφη παράδοση μέ τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον καί ἔχει περιληφθῇ ἐξ ὁλοκλήρου στήν Ἐξάβιβλο τοῦ Ἀρμενοπούλου, καί μόνον σ' αὐτήν⁵⁹ – συλλογή πού θεωρήθηκε, ἐσφαλμένα, ὡς τμήμα ἢ παράρτημα τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου⁶⁰. Κατά παράξενη εἰρωνεία τῆς (νομικῆς) ἱστορίας, εἰδικά αὐτῶν τῶν διατάξεων, οἱ ὁποῖες σήμερα θεωρεῖται γενικά ὅτι δέν ἔχουν καμμία ὀργανική σχέση μέ τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον, καί δέν εἶχαν ποτέ νομοθετική κύρωση, οὐδέποτε εἶχε ἀμφισβητηθῇ οὐσιαστικά ὁ νομοθετικός χαρακτήρας στήν Ἑλλάδα: ἡ παρουσία τους στήν Ἐξάβιβλο ἦταν ἀναμφισβήτητη καί ἐπομένως ἀνῆκαν, κατ' ἀρχήν, «ἐξωτερικά» στό εἰσηγμένο στήν Ἑλλάδα δίκαιο σύμφωνα μέ ὅλες τίς δυνατές ἐρμηνεῖες τοῦ διατάγματος τοῦ 1835· ὅσο γιά τήν «αὐτοκρατορική» τους κύρωση, φαίνεται ὅτι ὁ ὅρος «ἐπαρχικά», τόν ὁποῖο χρησιμοποιοεῖ αὐθαίρετα ὁ Ἀρμενόπουλος γιά νά τίς χαρακτηρίσει⁶¹, ὅπως τότε ὁ ὅρος αὐτός ἐρμηνευόταν, καθῶς καί ἡ μαγική λέξη «νόμος» πού περιέ-

59. Ἐξάβιβλος 2. 4. 12-88 (Heimbach, 238-290 = Πιτσάκης, 114-136), μέ ἐλάχιστες παρεμβολές κειμένων ἀπό ἄλλες πηγές. Βλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, λη'-λθ' καί τοῦ ἴδιου «Πόλεις καί περιβάλλον...» [ἀνωτέρω σημ. 36], 68-100.

60. Βλ. εἰδικά, τελευταῖα: J. Koder [ἀνωτέρω σημ. 36], 35-36 (§ 2.2.3: "Das Verhältnis des Eparchenbuches zu Julian von Askalon"). Τή νομοθετική κύρωση τῶν «διατάξεων» τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀλλά ἀνεξάρτητα ἀπό ὀργανική σχέση τους μέ τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον, εἶχε πιθανολογήσει καί ὁ Χριστοφιλόπουλος, *Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον...*, 29-31· βλ. μετέπειτα τοῦ ἴδιου: «Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου», *Ἑλληνικά*, 11 (1939), (125-136) = *Δίκαιον καί ἱστορία*, Ἀθήνα 1973, (119-129) 119-121· «Περί τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου», *ΕΕΒΣ*, 23 (1953) [: *Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ*], (152-159) = *Δίκαιον καί ἱστορία*, (130-137) 134-135.

61. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 36.

χεται στόν παραδιδόμενο τίτλο τῆς συλλογῆς: ἐκ τῶν νόμων ἦτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ, ἀρκοῦσαν γιά τή διαμόρφωση πεποίθησης⁶². Ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, ἡ ὅποια τυχόν ἀμφισβήτηση εἶχε ἐπικεντρωθῇ, στήν περίπτωση αὐτή, στόν χαρακτήρα, ἀστικό ἢ διοικητικό-ἀστυνομικό, τῶν διατάξεων αὐτῶν⁶³.

4. Τελευταῖος, φαίνεται, πού ἀσχολήθηκε μέ τό θέμα αὐτό ὑπό τό κράτος τοῦ

62. «Αἱ ἐν τῷ Ἀρμενοπούλου βιβλίῳ Β' τίτλῳ Δ' αὐτοκρατορικαί διατάξεις τῶν ἀρθρῶν 13-24, 28, 33, 45-49, 51-56, 76-78, 87 καί 89 ὀρίζουσαι τήν ἀπό τοῦ γειτονικοῦ κτήματος ἀποστασιν περί τήν ἀνέγερσιν οἰκοδομῶν ἢ ἄλλων ὁμοίων ἔργων, ἰσχύουσι μόνον καθ' ὅσον δέν κατηργήθησαν ὑπό τοῦ διατ. τῆς 3 Ἀπριλίου 1835 περί ὑγιεινῆς οἰκοδ. πόλεων καί κωμῶν καί τοῦ ν. ΣΚΒ' τῆς 20 Ἀπριλίου 1867 περί ἐκτελέσεως τῶν σχεδίων τῶν πόλεων καί κωμῶν. Ὅθεν ἐκάστη τῶν διατάξεων τούτων δέον νά παραβάλληται ἐν δεδομένῳ θέματι πρὸς τήν διάταξιν τῶν νεωτέρων νόμων, καί εἰ μὲν εὐρίσκονται ἀντιφάσκουσαι ἰσχύει ἡ νεωτέρα, ἄλλως συνισχύουσιν ἀμφοτέραι» Φλογαῖτης [ἀνωτέρω σημ. 58], 1^η Ἀθήνα 1888, 292-293 σημ. 1. (Ἀπό τίς μνημονευόμενες ἐδῶ διατάξεις, αὐτές τῶν §§ 45-46 δέν ἀνήκουν στή συλλογή τοῦ Ἰουλιανοῦ: ἔχουν παρεμβληθῇ ἀπό τόν Ἀρμενόπουλο καί περιέχουν τή μορφή ὑπό τήν ὁποία ἡ περίφημη διάταξη τοῦ Ζήνωνος καί ἡ νεαρά 63 τοῦ Ἰουστινιανοῦ πού τήν τροποποιεῖ ἔχουν περιληφθῇ στόν Πρόχειρο Νόμο· ἔτσι ἡ αὐτοκρατορική προέλευση τῶν συγκεκριμένων διατάξεων ἦταν, οὕτως ἢ ἄλλως, δεδομένη, ὅπως καί ὁ νομοθετικός τους χαρακτήρας). «Οἱ ἐν Ἀρμενοπούλῳ περιεχόμενοι περί ἀποστάσεως τῶν οἰκοδομῶν ἀπ' ἀλλήλων νόμοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων...» Φλογαῖτης, 293 (στό χωρίο 2.4.13). Ἀλλά καί γενικώτερα οἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ στόν Ἀρμενόπουλο ἀντιμετωπίζονται ἀπό τόν Φλογαῖτη ὡς ἰσχύον κατ' ἀρχήν δίκαιο, τό ὁποῖο ἀπλῶς μπορεῖ νά καταργηθῇ ἢ τροποποιηθῇ μέ νέωτερο νόμο· πρβλ. π.χ. αὐτόθι, 331 σημ. 1 (στό 2.4.78): «Αἱ περί τοῦ τρόπου κατασκευῆς ἀποπάτων διατάξεις ἀντικατέστησαν διά τῶν περί οἰκοδομῶν ἐκδοθέντων ἀστυνομικῶν ὀρισμῶν (Ἀστυν. Ν. ἀρθρ. 54 κ.λπ....)». Ἐντάσσει, ἄλλωστε, τό σύνολο τῶν διατάξεων τοῦ Ἰουλιανοῦ (στό κείμενο τῆς Ἑξαβίβλου) στούς *Δικαστικούς Νόμους*, χωρίς νά σημειώνει, ὅπως πράττει ἄλλοῦ σέ ἀνάλογες περιπτώσεις, ὅτι δέν ἰσχύουν. Μόνον στό «μετρολογικό» χωρίο 2.4.12 σημειώνει: «Δέν ἰσχύει παρ' ἡμῖν τανῦν τό σύστημα τοῦτο τῶν μέτρων», ἀλλά μόνον «ἄτε ἀντικατασταθέν δι' ἐτέρου συστήματος μετρικοῦ, καθιερωθέντος διά τοῦ δ. τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1836 περί μέτρων καί σταθμῶν»· στήν πραγματικότητα, τό παρέμβλητο αὐτό χωρίο εἶναι, οὕτως ἢ ἄλλως, ξένο καί πρὸς τή συλλογή τοῦ Ἰουλιανοῦ, καί προφανῶς καί πρὸς τήν παλαιότερη παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Ἀρμενοπούλου: βλ., πρόχειρα, Πιτσάκης, «Πόλεις καί περιβάλλον...», 92-95 καί σημ. 28-29, καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

63. Ἔτσι κυρίως ἡ νομολογία: «Οἱ ἐν Ἀρμενοπούλῳ περιεχόμενοι περί ἀποστάσεως τῶν οἰκοδομῶν ἀπ' ἀλλήλων νόμοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων δέν δύνανται νά θεωρηθοῦν ὑπαγόμενοι εἰς τοὺς ἀστικούς νόμους, καί ἐπομένως κατὰ τό δ. τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835 δέν ἰσχύουσι παρ' ἡμῖν, διότι ἔχουσι χαρακτήρα ἀστυνομικόν, συμφώνως πρὸς τάς τότε γειτονικάς σχέσεις ΑΠ 67/76. Συνωδὰ πρὸς τήν ἀπόφασιν ταύτην ἀποφαίνονται καί αἱ ΑΠ 291/49 καί 48/50. Ψέγει τήν γνώμην ταύτην εἰκότως Οἰκονομίδης!» Φλογαῖτης, 293 (στό χωρίο 2.4.13). «Ἡ ἐν Ἀρμενοπούλῳ διάταξις τῆς 33 παραγράφου καί λοιπῶν δέν ἰσχύει, ὡς

προϊσχύσαντος δικαίου, σέ σχέση ακριβῶς μέ τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον, ὑπῆρξε ὁ Ἀναστάσιος Π. Χριστοφιλόπουλος. Ὁ δάσκαλός μας, καί διδάσκαλος, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, ὅλων ὅσοι ἀσχολοῦνται σήμερα στήν Ἑλλάδα μέ τήν ἱστορία τοῦ δικαίου καί μέ τό ἐκκλησιαστικό δίκαιο, χάθηκε αὐτή τή χρονιά (1998), καί ἡ ἀπώλειά του ἦταν ἡ μεγάλη ἀπώλεια πού εἶχε ὁ κλάδος μας στό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τήν προηγούμενη συνάντησή μας.

Τό 1935 ὁ Ἀναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, «ἐπιστήμων παρά τήν ἡλικίαν τοῦ ὄριμος», ὅπως ἔγραφε προλογίζοντας ὁ Γεώργιος Πετρόπουλος, δημοσιεύει τό πρωτοποριακό τότε, καί πάντοτε χρήσιμο, ἔργο του γιά τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον *Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καί αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, πού ἀπετέλεσε τή διδακτορική διατριβή του στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τό θέμα τῆς ἰσχύος ἤ μή τῶν ἀστικοῦ περιεχομένου διατάξεων τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου στήν σύγχρονη Ἑλλάδα τόν ἐπαναφέρει στό παλαιό ἐρώτημα: κάθε νέο ἐπιστημονικό εὔρημα στόν χώρο τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μεταβάλλει τό δίκαιο τῆς Ἑλλάδος; Καί ἐδῶ, ὁ Ἀναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, μέ ἐξαιρετική τόλμη, θά ὑποστηρίξει τή θετική ἀπάντηση κατά τόν πλέον ἀπόλυτο τρόπο πού γνωρίζω – τόσο ὡς πρός τήν ἰσχύ τοῦ «Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου» (ὡς πρός τίς ἀστικές βέβαια διατάξεις του), ὅσο καί γενικώτερα: «... Ὁ νομοθέτης τοῦ 1835... ἀνεκήρυξεν ὡς ἰσχύον ἀστικόν δίκαιον τό βυζαντινορρωμαϊκόν, μή ἀποβλέψας εἰς ὠρισμένην τινά συλλογήν, ἀλλ' εἰς τό ὅλον σύστημα αὐτοῦ, ὡς εἶχε τοῦτο διαμορφωθῇ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει... Δέν ἀπέβλεψε τουτέστιν εἰς τό συγκεκριμένον περιεχόμενον τῶν καθ' ἑκαστον κανόνων του, ὥστε νά γεννηθῇ ζήτημα ἄν εἰσῆγαγε καί ἐκείνους, οἵτινες ἦσαν ἀντικειμενικῶς ἄγνωστοι, ἄτε ἀνέκδοτοι, κατά τόν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως τοῦ διατάγματος, ἀλλ' ὡς μόνην προϋπόθεσιν τῆς εἰσαγωγῆς των ἔταξε

ἀφορῶσα εἰς μέτρον ἀστυνομικόν ΑΠ 291/49, 48/50· ἀλλ' ἴδε ἡμετέραν σημείωσιν ὑπό τήν § 13» Φλογαΐτης, 306 (στό χωρίο 2.4.33). Πάντως τό ἴδιο γίνεται δεκτό νομολογιακά καί γιά τήν ἴδια τήν περίφημη πολεοδομική διάταξη τοῦ Ζήνωνος, ὅπως αὐτή περιέχεται στόν Ἰουλιανό· τό ἀναμφισβήτητο ἐδῶ τῆς «αὐτοκρατορικῆς»-νομοθετικῆς τῆς προέλευσης δέν ἐνδιαφέρει ιδιαίτερα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος χαρακτηρᾶς ἀποδίδεται, ὅπως εἶδαμε, κατ' ἀρχήν καί στίς «διατάξεις» τοῦ Ἰουλιανοῦ: «Ἡ δέ διατάξεις τοῦ Ζήνωνος, ὡς ἀφορῶσα εἰς μέτρα ἀστυνομικά περί οἰκοδομῶν τῶν τότε χρόνων, ἐπομένως ἀναγομένη εἰς τό δημόσιον δίκαιον, δέν ἰσχύει παρ' ἡμῖν ΑΠ 291/49, 48/50». «Ἐσφαλμένη καθ' ἡμᾶς ἡ γνώμη περί τῆς μή ἰσχύος τῆς διατάξεως τοῦ Ζήνωνος», προσθέτει, καί ἐδῶ, ὁ Φλογαΐτης, 322 (στό χωρίο 2.4.51). Ὁ Χριστοφιλόπουλος δέν φαίνεται νά ἀναφέρεται εἰδικά στό θέμα τῆς ἰσχύος τῶν «διατάξεων» τοῦ Ἰουλιανοῦ· ἀλλά, ὅπως εἶδαμε [ἀνωτέρω σημ. 60], δέχεται, κατ' ἀρχήν, ὅτι καί ἡ συλλογή αὐτή εἶχε λάβει νομοθετική κύρωση στό Βυζάντιο.

τήν αὐτοκρατορικήν κύρωσιν. Διά τοῦτο καί δέν προέβη εἰς τήν ἐπίσημον δημοσίευσιν τῶν πηγῶν, ὡς ἔπραξε διά πάντας τούς ἄλλους νόμους, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Ἑμπορικοῦ Κώδικος ἐξαιρουμένου, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ ἀπλήν τοῦ γαλλικοῦ μετάφρασιν, ἀλλά κατέλιπε σιωπηρῶς εἰς τήν ἐπιστήμην τό ἔργον τῆς ἀποκατάστασεως αὐτῶν, προσδῶσας, οὕτως εἰπεῖν, ἐκ τῶν προτέρων νομοθετικόν κῦρος εἰς τά μέλλοντα αὐτῆς ἐπιτεύγματα»⁶⁴.

Εἶναι ἡ πλήρης ἀντιστροφή τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, μετά ἀπό ἓνα σχεδόν αἰῶνα, μία ἑκατονταετία ἀκριβῶς μετά τήν ἔκδοσιν τοῦ διατάγματος τοῦ 1835 – στήν πραγματικότητα ὁ ἴδιος ἀκριβῶς συλλογισμός, ἡ ἴδια αὐστηρή λογική, μέ ἀντίθετη ἀφετηρία καί ἀντίθετο συμπέρασμα. Ὁ Καλλιγᾶς διδάσκει ὅτι ὁ νομοθέτης «ἐκ τοῦ ἀπεράντου χάους τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ἐξήγαγε μίαν βίβλον, ἥδη ἐν χερσὶ πάντων καί μᾶλλον γνωστήν καί εἰς αὐτήν ἔδωκε πολιτικοῦ νόμου ἰσχύν, πρὸς ἀποφυγὴν ἀβεβαιότητος»· ὑπὸ οἰανδήποτε ἄλλῃ ἐκδοχῇ, «πᾶσα νέα ἀνακάλυψις ἀπολεσθείσης νεαρᾶς βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ἀποδεικνυομένης ἱστορικῶς ἐξ οἰασδήποτε βυζαντινῆς πηγῆς, ἔμελλε ν' ἀνατρέψῃ τά πάντα ὡς ἀπό μηχανῆς»⁶⁵. Ὁ Χριστοφιλόπουλος θεωρεῖ ὡς δεδομένο ὅτι ὁ νομοθέτης εἰσήγαγε τό βυζαντινορρωμαϊκὸ δίκαιο ὡς σύνολο «μὴ ἀποβλέψας εἰς ὠρισμένην τινὰ συλλογὴν, ἀλλ' εἰς τό ὅλον σύστημα αὐτοῦ» – ἄρα, ἀναποφεύκτως, ἐκύρωσε «ἐκ τῶν προτέρων» καί «τά μέλλοντα ἐπιτεύγματα» τῆς ἐπιστήμης – «πᾶσαν ἀπολεσθεῖσαν νεαράν βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ἀποδεικνυομένην ἱστορικῶς», ὅπως θά ἔγραφε ὁ Καλλιγᾶς.

Ὁ Χριστοφιλόπουλος εἶχε δεῖ σωστά ὅτι τό συνήθως θιγόμενο πρόβλημα τῆς ἰσχύος ἢ μὴ νέας βυζαντινῆς διατάξεως, πού ἀνακαλύπτεται ἀπὸ τήν ἐπιστημονική ἔρευνα, δέν εἶναι καθόλου διαφορετικὸ ἀπὸ τό συνήθως ἀποσιωπώμενο πρόβλημα τῆς φιλολογικῆς βελτίωσης ἥδη γνωστῶν νομοθετικῶν πηγῶν – στήν οὐσία τά δύο προβλήματα ταυτίζονται: «Ἡ ἀντίθετος ἐκδοχή, καθ' ἣν τό βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον εἰσήχθη ὡς ἦτο ἀντικειμενικῶς γνωστόν τῷ 1835, φερομένη εἰς τήν τελευταίαν τῆς συνέπειαν, ἀποκλείει καί ὅλας τὰς γενομένας ἔκτοτε παρὰ τῆς ἐπιστήμης διορθώσεις καί συμπληρώσεις εἰς τὰς γνωστάς πηγάς, δι' ὧν αὗται προσέλαβον ἐν πολλοῖς διάφορον μορφήν ἀπὸ ἐκείνην ὑπὸ τήν ὁποίαν τὰς ἐγνώριζεν ὁ νομοθέτης τό 1835· ἀλλὰ τό τελευταῖον τοῦτο οὐδεὶς, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπεστήριξε»⁶⁶.

64. Χριστοφιλόπουλος, *Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον...*, 32-35 («Σημερινή ἰσχύς τοῦ Ἐπαρχικοῦ»), 32-35, ὅπου καί ἐκτεταμένη βιβλιογραφία· ἐδῶ: 33.

65. Ἀνωτέρω σημ. 37.

66. Χριστοφιλόπουλος, 33.

Ἔτσι εἶναι, ἢ σχεδόν ἔτσι. Πρόσφατα καί ὁ Σπύρος Τρωιάνος, ἀναφερόμενος στήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Καλλιγᾶ, σημειώνει ἀκριβῶς ὅτι ὁ Καλλιγᾶς δέν εἶχε ἐντοπίσει «έναν ἀκόμη κίνδυνο, ὁ ὁποῖος θά μπορούσε νά ἀπειλήσει τήν ὁπωσδήποτε εὐαίσθητη σταθερότητα δικαίου στό νέο κράτος. Ὁ κίνδυνος δηλαδή δέν περιοριζόταν στήν (ἀσφαλῶς, ἀναμφισβήτητη) δυνατότητα ἀνακάλυψης νέων αὐτοκρατορικῶν νόμων, ἀλλά ἐπεκτεινόταν καί στό ἐνδεχόμενο τῆς ἀναθεωρημένης ἀξιολόγησης (ὡς πρός τή γνησιότητα, τή χρονολόγηση, τό περιεχόμενο κ.λπ.) τῶν ἤδη τότε γνωστῶν πηγῶν – παράγοντα πού θά ἐπηρέαζε ἄμεσα τήν ἐρμηνεία καί ἐφαρμογή τῶν οἰκείων διατάξεων»⁶⁷. Ἐν τούτοις εἶδαμε ὅτι ὁ Καλλιγᾶς εἶχε ἐντοπίσει καί τά προβλήματα αὐτά: μέ συνέπεια στήν ἐπιχειρηματολογία του εἶχε διδάξει ὅτι ἡ ἀνάγκη «ὀρίου ἀποκλείοντος τό ἄγνωστον, ὥστε μόνον τό γνωστόν νά διέπῃ ὡς νόμος, ἐπήνεγκε, κατά τήν ἐποχήν τῶν γλωσσογράφων καί μετέπειτα, τό ἄξιωμα *quidquid non agnoscit glossa, non agnoscit forum*», ὥστε μόνον τά ἤδη γνωστά καί σχολιασμένα ἀπό τούς γλωσσογράφους μέρη τοῦ *Corpus Iuris* νά γίνονται δικαστικῶς δεκτά: «καί αὐτά τά ἀποκατασταθέντα κείμενα παρηγωνίσθησαν»⁶⁸ – ἀρνούμενος ἔτσι ἐκ προοιμίου, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, τήν ἐκδοχή ὅτι ὁ νόμος «κατέλιπε σιωπηρῶς εἰς τήν ἐπιστήμην τό ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως» τῶν πηγῶν· καί ὡς πρός τήν ἱστορικὴ ἀξιολόγησή τους εἶχε γράψει, ἀναφερόμενος στό θέμα τῶν τόκων, ὅτι τό «ἱστορικῶς ἀναμφισβήτητον» δέν ἐπηρεάζει τήν ἀξιολόγηση τῶν γνωστῶν νομικῶν κειμένων: «ἄλλο τό ἱστορικόν... ζήτημα, ἄλλο δέ περί τῆς πρός ἀλλήλας σχέσεως... νεαρῶν ἐν συλλογῇ, ἥτις αὐτὴ καί μόνη ἐπέχει τόπον πολιτικοῦ κώδικος»⁶⁹.

Μέ ἀπόλυτο ἐπίσης τρόπο ὁ Χριστοφιλόπουλος ἀποκλείει τήν δυνατότητα ἐφαρμογῆς ἐδῶ τῆς «τεχνικῆς» πού συνήθως, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἀποφυγὴ ἀνεπιεικῶν λύσεων πού θά μπορούσαν νά προκύπτουν ὑπὸ τό κράτος ἰσχύος τοῦ «βυζαντινορρωμαϊκοῦ» δικαίου ἢ τοῦ δικαίου τῆς Ἑξαβίβλου: τῆς ἐπίκλησης διαμορφωμένου ἀντιθέτου «ἐθίμου» (τό ὁποῖο «ὑπερισχύει» κατά τό διάταγμα τοῦ 1835)· ἢ τῆς δυνατότητας νά διαμορφωθῇ ἢ νά ἔχει διαμορφωθῇ μετά τό 1835 τέτοιο ἀντίθετο ἔθιμο, ἀκριβῶς λόγω τῆς «ἀγνοίας τῆς ὑπάρξεως ἢ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ χαρακτηῖρος τῶν μετά τό 1835 ἀνακαλυφθεισῶν διατάξεων»: α) Μετά τό 1835 δέν θά ἦταν δυνατόν νά γεννηθῇ ἀντίθετο ἔθιμο, γιατί τό διάταγμα ἀπέκλειε, «κατά τήν ὀρθοτέραν ἐρμηνείαν», τήν ἐφεξῆς παραγωγή νέων ἐθίμων «καταργητικῶν ἢ τροποποιητικῶν τοῦ δι' αὐτοῦ εἰσαγομένου βυζαντινορρωμαϊκοῦ δι-

67. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 339.

68. Ἀνωτέρω σημ. 41.

69. Ἀνωτέρω σημ. 57.

καίου»⁷⁰ β) «Ἄλλη βεβαίως προσήκει λύσις ἐάν τό ἀντίθετον ἔθιμον εἶχε διαμορφωθῇ πρὸ τοῦ 1835». Ἀλλά, ἀφήνεται νά νοηθῇ, ὕπαρξη τέτοιου ἔθιμου δέν προκύπτει καί πάντως θά ἦταν ἐξαιρετικά δύσκολο «ἡ ἄγνοια τῆς ὑπάρξεως ἢ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ χαρακτήρος τῶν μετὰ τό 1835 ἀνακαλυφθεῖσων διατάξεων» νά εἶχε δημιουργήσῃ πρὸ τοῦ 1835 ἔθιμο «ἀποκλείον τὴν ἐφαρμογὴν των»! γ) Ἡ ἀντίληψη ὅτι διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου εἰσήχθη καί ἡ δυνατότης περαιτέρω διαμορφώσεως ἔθιμου καταργητικοῦ νόμου (*Ὡσπερ ἡ θέσις τοῦ νόμου ἢ ἐγγράφος ἐστὶν ἢ ἄγραφος, οὕτω καὶ ἡ ἀναίρεσις αὐτοῦ ἢ δι' ἐγγράφου γίνεται νόμου ἢ δι' ἀγράφου τουτέστι τῆς ἀχρησίας* Βασιλικά 2.1.41 = Ἑξάβιβλος 1.1.34· πρβλ. Dig. 1.3.32 Iulianus)⁷¹ δέν εὐσταθεῖ: οἱ διατάξεις περὶ τῶν πηγῶν τοῦ ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου δέν εἶναι διατάξεις ἀστικοῦ δικαίου, ἀλλὰ δημοσίου δικαίου, καί ἐπομένως οἱ σχετικοὶ κανόνες τοῦ «βυζαντινορρωμαϊκοῦ» δικαίου δέν εἶναι μεταξύ αὐτῶν πού εἰσήχθησαν μέ τό διάταγμα.

Συμπέρασμα: «Ἀποδειχθείσης σήμερον τῆς αὐτοκρατορικῆς προελεύσεως τῶν διατάξεων τούτων τῆς Ἑξάβιβλου [= τῶν ἐν τῇ Ἑξάβιβλῳ κατεστρωμένων χωρίων τοῦ Ἑπαρχικοῦ Βιβλίου]⁷² δέον νά θεωρηθῶσι καί αὗται ὡς ἰσχύουσιν παρ' ἡμῶν». Συμπέρασμα κατ' ἀποτέλεσμα πιθανώτατα ὀρθό – καί ἂν ἀκόμη γίνεται δεκτό, ἀντίθετα πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοφιλοπούλου, ὅτι ἡ ἐπιγενομένη ἐπιστημονικὴ γνῶσις δέν ἐπηρεάζει τό νομοθετικὸ κεκτημένο τοῦ 1835, τό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά βασίζεται ἀποκλειστικά στὴν ἱστορικὴ γνῶσις τῶν πηγῶν πού εἶχε (ἢ πού θεωρητικά θά μπορούσε νά ἔχει) τότε ὁ νομοθέτης τοῦ διατάγματος –, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἴσχυε (ἢ ὅτι ἔπρεπε νά εἶχε ἰσχύσει) ἐξ ἀρχῆς τεκμήριο νομοθετικοῦ χαρακτήρα τῶν διατάξεων πού περιέχονται «ἀπολύτως» στὴν Ἑξάβιβλο χωρὶς ὅποιαδήποτε ἀντένδειξη ὡς πρὸς τὴν «αὐτοκρατορικὴ» τους προέλευση. Ἀλλὰ βέβαια ἐδώ, ἀντίθετα, ὁ Χριστοφιλόπουλος, συνεπῆς πρὸς τὴ δική του θέση, θεωρεῖ «συνεπῆ», μέχρις ὅτου ἔγινε γνωστό τό Ἑπαρχικόν Βιβλίον καί ἡ «αὐτοκρατορικὴ» -

70. Χριστοφιλόπουλος, 34. Τὴν ἀντικρουομένη ἀποψη «προέβαλεν ἐπιβοηθητικῶς ὁ Κ. Ρακτιβάν»: αὐτόθι σημ. 1.

71. Τό ἐπιχείρημα εἶχαν ἐπικαλεσθῇ οἱ Μαριδάκης-Πράτσικας: Χριστοφιλόπουλος, 35 καὶ σημ. 1· βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία αὐτόθι σημ. 2-3.

72. Βλ. τὰ χωρία αὐτά (δύο ἐνότητες) ἀνωτέρω στὸ κείμενο. Τὰ λοιπὰ χωρία τοῦ Ἑπαρχικοῦ Βιβλίου πού περιέχονται στὴν Ἑξάβιβλο δέν ἀμφισβητεῖται ὅτι ἀναφέρονται σὲ ὕλη δημοσίου δικαίου, καί ἐπομένως δέν θά εἶχαν, οὕτως ἢ ἄλλως, εἰσαχθῇ στὴν Ἑλλάδα: ἙπαρχΒ 2.5 = Ἑξάβ. 6.14.16· ἙπαρχΒ 18.2 = Ἑξάβ. 2.5.8· ἙπαρχΒ 18.5 = Ἑξάβ. 6.14.12· ἙπαρχΒ 20.3 = Ἑξάβ. 6.14.13 (Χριστοφιλόπουλος, 32 σημ. 1). Ὅλες μάλιστα, πλὴν μιᾶς, εἶναι ποινικὲς διατάξεις (βιβλ. 6.14), τῶν ὁποίων ἡ εἰσαγωγή θά ἦταν ἀδιανόητη.

νομοθετική του προέλευση, «τὴν παρ' ἡμῖν ἐρμηνείαν», ἡ ὁποία, «ἀπέκρουε τὴν νομοθετικὴν ἰσχύν τῶν ἐν τῇ Ἑξαβίβλω κατεστρωμένων χωρίων τοῦ Ἑπαρχικοῦ».

5. Ὁ Χριστοφιλόπουλος γράφει μέ νεανικό ἐνθουσιασμό – καί μέ τόν ἀπόλυτο τρόπο πού τοῦ ἐπιβάλλουν τὰ 23 χρόνια τῆς ἡλικίας του. Γράφει βέβαια ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, καί μέ βάση τὴ σταθερὰ διαμορφωμένη πλέον ἀντίληψη, πού κυριαρχοῦσε τότε γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ δικαίου πού εἶχε εἰσαχθῇ μέ τὸ διάταγμα τοῦ 1835: θὰ ἦταν σχεδόν ἀδιανόητο γιὰ τοὺς νομικούς τῆς πράξης ἐνός 20ῦ αἰῶνα πού προχωροῦσε πρὸς τὰ μέσα του νὰ δεχθοῦν ὅτι τὸ ἰσχύον στὴν Ἑλλάδα ἀστικό δίκαιο περιορίζεται στό περιεχόμενο στὴν Ἑξαβίβλο. Ἦταν ἴσως καί ἡ αὐθόρμητη σύνδεση τοῦ ἐρευνητῆ μέ τὸ κείμενο μέ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται, καί ἡ ἐνδόμυχη, ὅχι κατ' ἀνάγκην συνειδητῇ, ἐπιθυμία του νὰ τὸ δεῖ σέ «ἰσχύ» ἢ «ἐφαρμογή». Ἦταν συγχρόνως καί ἡ προσπάθεια μιᾶς μερίδας λογίων νομικῶν, μέ ἱστορική παιδεία καί φιλολογικὰ ἐνδιαφέροντα, νὰ ἐπικεντρώσουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νομικοῦ κόσμου στὶς βυζαντινὲς πηγές, ἀναδεικνύοντας τὴν ἰσχύ τοῦ «βυζαντινορρωμαϊκοῦ» δικαίου καί ἀποσπῶντας τὴν ἐλληνικὴ νομικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ κυριαρχία τοῦ δικαίου τῶν Πανδεκτῶν. Πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια (1931) οἱ Ἰωάννης καί Παναγιώτης Ζέπος εἶχαν ἐπανεκδώσει, στὴν ἴδια κατεύθυνση, τὰ κείμενα τοῦ *Ius Graecoromanum*, στὴν ὀκτάτομη συλλογὴ τους: «ἀπαραίτητον συμπλήρωμα τῶν Βασιλικῶν καί τῶν Πανδεκτῶν»⁷³ – μία προσπάθεια πού ἔμεινε τελικὰ στό ἱστορι-

73. Ἀπὸ τὸ διαφημιστικὸ ὕλικό τῆς ἐκδόσεως: γιατί ὁ ἴδιος ἐκδοτικός οἶκος (Φέξη) εἶχε ἐκδώσει τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ Πανδέκτη ἀπὸ τὸν Ἡλ. Λιακόπουλο, καθὼς καί μεταφράσεις βασικῶν ἐγχειριδίων τοῦ *Pandektenrecht*: εἶχε προηγηθῇ ἡ ἐκδοση τῶν Βασιλικῶν ἀπὸ τὸν Ἰ. Ζέπο, Ἀθήνα 1896²1910. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ πλήρης διαφοροποίησις πού ἔχει ἐπέλθει σέ σχέση μέ τὴν ἀρχικὴ περίοδο μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ διατάγματος τοῦ 1835, πού ἦταν ἐπικεντρωμένη στὴν Ἑξαβίβλο ὡς ἰσχύουσα ἀστικὴ νομοθεσία. Ὅταν ὁ Λ. Σγούτας, *Θέμις*, 7 (1856), 328 σημ. 1, ἀνάγγελλε τὴν ἐναρξὴ δημοσιεύσεως, κατὰ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἔτος, τοῦ προτύπου τῆς ἐκδόσεως τῶν Ζέπων, τοῦ *Ius Graecoromanum* τοῦ Zachariä, μέ τὴν ἐκδοση τῆς «Πείρας», παρουσίαζε τὸ ὅλο ἐκεῖνο ἱστορικὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα ὡς ἐνασχόληση «εἰς τὴν ἐκδοσὶν τῶν πηγῶν τοῦ Ἀρμενοπούλου»: οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐνδιαφέρουν τότε ἀκόμη μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελοῦν (ἢ καθ' ὃ μέτρον μόνον ἀποτελοῦν) πηγές τοῦ Ἀρμενοπούλου. Εἶδαμε ἄλλωστε [ἀνωτέρω σημ. 44] ὅτι ὁ Σγούτας ὑπῆρξε καί ὁ ἐμπνευστής τῆς ἐκδόσεως Heimbach τῆς Ἑξαβίβλου, καί πάλι μέ τὴν ιδιότητά της ὡς πολιτικοῦ νόμου τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καί σέ συσχετισμὸ μέ τίς ἀνάγκες τῆς τρέχουσας νομικῆς πρακτικῆς στὴν Ἑλλάδα. Βεβαίως τὸ κύριο ὄραμα τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἡ σύνταξις «ἐθνικοῦ» κώδικα, διετηρεῖτο: «τὰ πάτρια μνημεῖα καί... τὴν ἀναγκαίαν μελέτην τῶν πηγῶν τούτων, ἄνευ τῶν ὁποίων ὁ πολιτικός ἡμῶν κώδικς δέν θέλει εἶναι εἰμὴ ἀπλή ἀπομίμησις τοῦ γαλλικοῦ κώδικος, οὐδὲν πάτριον περιέχων» (Σγούτας, αὐτόθι, 328 σημ. 1).

κο-φιλολογικό επίπεδο: μᾶς ἄφησε τὰ κείμενα τῶν πηγῶν στίς πιό προσιτές ἐκδόσεις τους, ἀλλά δέν εἶχε τόν χρόνο, στήν τελευταία πλέον δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, νά ἀνανεώσει τόν ἐλληνικό νομικό βίο καί νά τόν στρέψει πρὸς ἄλλα πρότυπα.

Σήμερα, ὅταν ὅλα αὐτὰ μποροῦμε νά τὰ βλέπουμε μέ τίς ἀποστάσεις τοῦ ιστορικοῦ, μέσα ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, δέν θά ἦταν ἴσως εὐκολο νά τὰ προσυπογράψουμε. Καί γιατί σήμερα, ὅποτε οἱ ἀνάγκες καί σκοπιμότητες τῆς πρακτικῆς πού ἐπέβαλαν τὴν «κατὰ πλάνην ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογὴν ἀστικοῦ δικαίου μήποτε εἰσαχθέντος»⁷⁴ ἔχουν ἀπὸ μακροῦ ἐκλείψει, γίνεται ὅλο καί περισσότερο ἀποδεκτό ὅτι, στήν πραγματικότητα, κανένα ρωμαϊκό ἢ «βυζαντινορρωμαϊκό» δίκαιο δέν εἰσήχθη, καθ' ἑαυτό, στήν Ἑλλάδα μέ τό διάταγμα τοῦ 1835 – ὅτι τό γράμμα καί τό πνεῦμα τοῦ διατάγματος ἦταν ἡ («προσωρινή») εἰσαγωγή μόνον τῶν ἀστικῶν νόμων πού περιέχονται στήν Ἑξαβίβλο. Καί γιατί θά ἦταν δύσκολο, μέ τό ψυχρό μάτι τοῦ νομικοῦ ιστορικοῦ, νά δεχθοῦμε σήμερα ὅτι ὁ νομοθέτης εἶχε πράγματι, ἢ μποροῦσε νά ἔχει, αὐτὴ τὴν εὐχέρεια, νά προσδώσει «ἐκ τῶν προτέρων νομοθετικῶν κῦρος εἰς τὰ μέλλοντα ἐπιτεύγματα» τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, διαμορφώνοντας ἔτσι καί ἐπιβάλλοντας ἓνα δίκαιο ὑπὸ αἵρεσιν καί ἀποδεχόμενος, δυνάμει, τὴν ἐφαρμογὴ δικαίου τοῦ ὁποῖου τό περιεχόμενο δέν θά ἐγνώριζε καὶ δὲν θά ἤλεγχε.

74. Γ. Μπαλῆς, «Ἡ κατὰ πλάνην ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογὴ ἀστικοῦ δικαίου μήποτε εἰσαχθέντος», *Μελέται ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα [1927] ²1938, 141-159 [προηγουμένως: *Ἐφημερίς Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας*, 28 (1908-1909)]· βλ. καί τόν «ἀποχαιρετισμό» τοῦ Χρ. Πράτσικα, κατὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ ΑΚ: «Ἀντὶ ἐπικηδεῖον εἰς Ἀρμενόπουλον», *Θέμις*, 51 (1940), 270 (εἰδικό τεῦχος τῆς 15.3.1940). Πρβλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τό νομοθέτημα περὶ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς Νομοθετικῆς Ἐπιτροπῆς», *Ἐπίσημα Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου τῶν Δικηγορικῶν Συλλόγων τοῦ Κράτους*, Ἀθήνα 1928, 286-298· Ἰ. Βισβίτζης, «Τό ὑπουργικόν σχέδιον τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835», *Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 3 (1950), 1-7· Δημακόπουλος, «Ἡ νομοθετικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ 1835» [ἀνωτέρω σημ. 1]. Γιά τίς γνώμες τῶν Ἑλλήνων νομομαθῶν σχετικά μέ τό δίκαιο πού εἰσήχθη μέ τό διάταγμα βλ. Χριστοφιλόπουλος, 33-34 σημ. 2, 35 σημ. 3 (συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν πού διατυπώνουν ἀντίθετη γνώμη πρὸς τὸν συγγραφέα ἢ ἐμμένουν στό δίκαιο τῆς Ἑξαβίβλου). Ὁ Χριστοφιλόπουλος πάντως ρητὰ ἐπαναλαμβάνει ὅτι «ἡ ἐν τῷ Διατάγματι μνεῖα τῆς Ἑξαβίβλου εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ προχείρου συλλογῆς, ὡς πιστοῦται σήμερον ἀνεκδοιάστως...» [ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῆς Νομοθετικῆς Ἐπιτροπῆς]: αὐτόθι, 33 σημ. 1 – Σήμερα βλ. τελευταία: Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 331 («Πρέπει ὥστόσο νά θεωρηθῇ περισσότερο ἀπὸ πιθανόν ὅτι οἱ συντάκτες [τοῦ διατάγματος] ἤθελαν νά ἰσχύσουν κατ' ἀρχὴν ὡς ἀστικό δίκαιο οἱ αὐτοκρατορικοὶ νόμοι πού περιέχονταν στήν Ἑξαβίβλο»).

ἀλλά ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε ὁ νομοθέτης τὴν εὐχέρεια αὐτή, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαι-
οι ὅτι δὲν εἶχε ποτέ τὴν πρόθεση νὰ τὸ πράξει, καὶ δὲν τὸ ἐπραξε.

Καὶ πῶς, ἄλλωστε στὴν πράξη, θὰ ἦταν ὑλοποιήσιμα αὐτά; Ἀπὸ πότε θὰ ἴσχυε
ὡς νόμος τὸ νέο εὔρημα: ἀναδρομικῶς καὶ ἐξ ἀρχῆς, ἀφοῦ ὡς βυζαντινός νόμος
ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἦταν ἐξ ἀρχῆς ὑπαρκτός; καὶ ἂν αὐτὸ φαίνεται ἀδιανόητο, ἀπὸ τὴ
δημοσίευση τῆς σχετικῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακοίνωσης, ὅπου γῆς, ἡ ὁποία θὰ ἐπεῖχε
θέση δημοσίευσης στὴν Ἑφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως; Εἶναι ἡ θέση τὴν ὁποία μέ
τόλμη ὑποστηρίζει, σχεδόν ρητά, ὁ Χριστοφιλόπουλος: «Καὶ διὰ τοῦτο δὲν προέβη
εἰς τὴν ἐπίσημον δημοσίευσιν τῶν πηγῶν, ὡς ἐπραξε διὰ πάντας τοὺς ἄλλους νό-
μους... ἀλλὰ κατέλιπε σιωπηρῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τὸ ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως
αὐτῶν»⁷⁵. Ὅμως τὰ συμπεράσματα τοῦ ἐκδότη γιὰ τὴ χρονολόγηση, γιὰ τὸν νομικὸ
χαρακτῆρα καὶ τὴν «αὐτοκρατορικὴ» ἢ μὴ προέλευση τοῦ «νέου» κειμένου, κυρίως
γιὰ τὸ ἴδιο τὸ νομικῶς ἢ ὑλικῶς ὑποστατό, γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ «ἀνακαλυ-
φθέντος» νόμου (ἢ τοῦ νέου κειμένου γνωστῆς παλαιότερα, ὑπὸ ἄλλη μορφή, διάτα-
ξης) θὰ ἔπρεπε – καὶ γιατί ἄραγε; – νὰ γίνονταν ἀμέσως ἀποδεκτὰ ἀφ’ ἑαυτῶν ὡς δε-
δομένα; Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ «νέου» νόμου θὰ ἐξηρτᾶτο προφανῶς ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς
ὑποδοχῆς ποὺ θὰ ἐπεφύλασσε στὴν ἀνακοίνωση τοῦ εὐρήματος ἡ ἐπιστημονικὴ κοι-
νότης: οἱ βιβλιοκρισίαι θὰ ἦταν καὶ αὐτές μέρος τῆς ἄτυπης δημοσιότητας ποὺ θὰ
προϋπετίθετο γιὰ τὴ θέση σὲ ἐφαρμογὴ τοῦ «νέου» νόμου. Θεωρητικὲς ἀκρότητες,
βέβαια. Οἱ ἀπαντήσεις θὰ μποροῦσαν νὰ ὑπάρξουν. Ὑπάρχουν ἤδη ἐν σπέρματι στὸ
κείμενο τοῦ Χριστοφιλοπούλου. Καὶ βέβαια ποτέ κανεὶς δὲν ὑποστήριξε ὅτι οἱ δια-
τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, «παλιές» ἢ νεοανακαλυπτόμενες, ἔχουν καθ’ οἷον-
δήποτε τρόπο ηὔξημένη τυπικὴ ἰσχὺ: ὑπῆρχε πάντοτε ἡ δυνατότης τοῦ κοινοῦ νομο-
θέτη νὰ καταργεῖ ἢ νὰ μεταβάλλει, κατὰ τὸ δοκοῦν, ὅποιαδήποτε «ἀνεπιθύμητη» βυ-
ζαντινὴ διάταξη· τὸ ἐπραξε γιὰ διατάξεις τῆς Ἑξαβίβλου τὴν ἐπαύριον τῆς εἰσα-
γωγῆς της⁷⁶. Θὰ μποροῦσε νὰ τὸ πράττει καὶ γιὰ ὅποιαδήποτε νεοεμφανιζόμενη διά-
ταξη, ποὺ θὰ ἀπειλοῦσε τὸ νομικὸ κεκτημένο τῆς χώρας ἢ τὴν ἀσφάλεια δικαίου. Θε-
ωρητικὲς κατασκευές – ἀπαντήσεις σὲ θεωρητικὰ ἐνδεχόμενα καὶ θεωρητικὰ ἐρωτή-
ματα. Ἄς φαντασθοῦμε, στὴν πράξη, τὸν Ἑλληνα νομοθέτη, κάθε φορὰ ποὺ γίνεται

75. Χριστοφιλόπουλος, 33. Ἐν τούτοις, τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀντιστρέψιμο: ὁ νομοθέτης
δὲν προέβη σὲ δημοσίευση τῶν πηγῶν, ἀκριβῶς γιατί δὲν εἰσήγαγε γενικῶς τίς πηγές τοῦ
«βυζαντινορρωμαϊκοῦ» δικαίου, ἀλλὰ, ὡς «κώδικα», μία συγκεκριμένη, γνωστὴ καὶ ἐκδεδο-
μένη συλλογή.

76. Βλ. ἀνωτέρω, στὸ κείμενο, γιὰ τὸν νόμο περὶ ἐνηλικιότητος τοῦ 1836· σχετικά βλ. καὶ
Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, 331.

δημοσίευση ενός εγχειρίδιου, να ψηφίζει, διά της νομοθετικής διαδικασίας, και να δημοσιεύει, τυπικό νόμο, με τον όποιο, χάριν ίσως της ασφαλείας δικαίου, να καταργείται, αφ' ης έγινε γνωστή (ή αφ' ης ίσχυσε!) – ή, άλλως, να «διαπιστώνεται», ή να έρμηνεύεται «αυθεντικώς», ότι ουδέποτε εισήχθη στην Ελλάδα – ή τάδε νεαρά πού δημοσιεύθηκε σέ πολωνικό ή φινλανδικό επιστημονικό περιοδικό... Καί τί θά γινόταν μέ έν τῷ μεταξύ τυχόν «κτηθέντα» δικαιώματα;

Θεωρητικές, εὐτυχῶς, ὅπως εἶδαμε, κατασκευές. Ἄς εἶναι. Εἶπαμε ὅτι σήμερα μποροῦμε νά μιλοῦμε ἀπό τήν ἀσφάλεια ἑνός Ἀστικοῦ Κώδικα. Μένει ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, μία μόλις πενταετία πρὶν εἰσαχθῇ ὁ Ἀστικός Κώδικας, καί μία δεκαετία περίπου πρὶν τεθῇ τελικά σέ ἐφαρμογή, πρόφθασε νά διατυπώσει, γιά τόν κλάδο τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου – γιά τόν κλάδο του, καί, τολμοῦμε σήμερα νά ποῦμε, γιά τόν δικό μας – τήν τιμητικώτερη δυνατή γνώμη, κατά τόν ἀπολυτότερο δυνατό τρόπο: «ὁ νομοθέτης... κατέλιπε σιωπηρῶς εἰς τήν ἐπιστήμην» τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου «τό ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πηγῶν, προσδώσας, οὕτως εἰπεῖν, ἐκ τῶν προτέρων νομοθετικόν κῦρος εἰς τά μέλλοντα αὐτῆς ἐπιτεύγματα». Στό γνωστό ἔμβλημα τῶν παρισινῶν συμβολαιογράφων, τῆς *Chambre des Notaires*: «*Lex est quod notamus*»⁷⁷, ἔρχεται νά προσθέσει, μιλῶντας γιά τοὺς ὁμοτέχνους του καί γιά τά συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τους, ἐδῶ ὄχι πλέον ὡς ρητορικό ἢ ποιητικό φραστικό σχῆμα, ἀλλά κατά νομική κυριολεξία: «*Lex est quod invenimus*». Ἴσως δέν ἦταν ἀκριβῶς ἔτσι. Ἐμεῖς ὁμως τόν εὐχαριστοῦμε καί γι' αὐτό.

77. Ἀποδίδεται στὸν Jean de Santeul (1630-1697).

Ο Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Χ. Αργυριάδου-Κερβεγκάν

Επίκουρη Καθηγήτρια Νομικής Πανεπιστημίου Rouen

Στον ευρωπαϊκό χώρο το ζήτημα της διάκρισης της εκτελεστικής από την νομοθετική εξουσία καθώς και της εξάσκησης νομοθετικού έργου από το εκτελεστικό σώμα αποτελεί ένα πολύ ζωντανό πρόβλημα προς το τέλος του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα στην Ιταλία η βουλή καλείται το 1894 να παραχωρήσει για ένα σύντομο χρονικό διάστημα μερικών μηνών όλες τις εξουσίες και το νομοθετικό δικαίωμα στον βασιλιά με τον σκοπό να αναδιοργανώσει τον δημόσιο τομέα. Το γεγονός αυτό προκαλεί το έντονο ενδιαφέρον των δημοσιολόγων των υπολοίπων κρατών, οι οποίοι το σχολιάζουν επί μακρόν¹. Παράλληλα στον γερμανικό χώρο το ζήτημα της νομοθετικής αρμοδιότητας του βασιλιά μετά την εισαγωγή του συνταγματικού συστήματος στην Πρωσσία το 1850 αποτέλεσε ένα φλέγον πρόβλημα της γερμανικής νομικής επιστήμης στις αρχές του 20ου αι. όπως μαρτυρούν οι δημοσιεύσεις πάνω στο θέμα αυτό².

Στην Ελλάδα είναι γνωστό ότι ο θρόνος και συγκεκριμένα ο Γεώργιος Α' σε όλη την διάρκεια της βασιλείας του αναμείχθηκε στην πολιτική, εσωτερική και εξωτερική, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του λαού, και αλλεπάλληλες συγκρούσεις με τον πολιτικό κόσμο, όπως ιδιαίτερος κατά την περίοδο των κυβερνήσεων Τρικούπη-Δηλιγιάννη³. Ιδιαίτερα μετά το 1897 οι ρυθμιστικές δυνατότητες του βασιλιά Γεωργίου Α' στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική είναι πολύ

1. A. Esmein, De la délégation du pouvoir législatif, στο *Revue politique et parlementaire*, I, 1894, σελ. 200 επ.

2. Gerhard Anschütz, *Die gegenwärtigen Theorieen über den Begriff der gesetzgebenden Gewalt und den Umfang des königlichen Verordnungsrechts, nach preussischem Staatsrecht*, Tübingen 1900.

3. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 14, Αθήνα 1977, σελ. 160 επ. Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 19ος, 1993, σελ. 125 επ. Η. Κορίζις, *Die politischen Parteien Griechenlands. Ein neuer Staat auf dem Weg zur Demokratie*, Hersbruck/Nürnberg, 1966, σελ. 162 επ. Κ. Λούλος, *Die deutsche Griechenlandpolitik von der Jahrhundertwende bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges. Studien zur Geschichte Südosteuropas*, I, σελ. 79 επ. Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους*, Οδοιπορικό στον 19ο αι., Αθήνα 1999.